

יוסף עופר

"הכל הגהתי" – על מהדורות פירוש רש"י
לפרקי המקדש בספר יחזקאל
ולנבואת "שלושת האנשים"

תדפיס מתוך :

תשורה לעמוס

אסופת מחקרים בפרשנות המקרא מוגשת לעמוס חכם

עורכים

משה בר־אשר, נח חכם, יוסף עופר

הוצאת תבונות

מכללת יעקב הרצוג להכשרת מורים

ליד ישיבת הר עציון

אלון שבות

תשס"ז

“הכל הגהתי”

על מהדורות פירוש רש"י לפרקי המקדש בספר יחזקאל ולנבואת “שלושת האנשים”

באחת מתשובותיו של רש"י מצויה עדות יוצאת דופן על תולדות פירושו לפרקי המקדש ביחזקאל. רש"י מודה כי במהדורה הראשונה של הפירוש “סתר דברי זה את זה”, אולם מאוחר יותר – אולי בעקבות השאלות שהפנה אליו השואל – “עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתי”!

פירוש רש"י ליחזקאל יצא לאחורונה במהדורה חדשה בכרך יחזקאל של מקראות גדולות הכתר בעריכת פרופ' מנחם כהן, ושם נדפסו גם תשובות רש"י הקשורות לפרקי המקדש ותרשימים המבהירים אותן. פרופ' יצחק ש' פנקובר, שהיה האחראי לההדרה של פירוש רש"י ושל תשובותיו בעניין פרקי המקדש, פרסם גם מאמר נרחב הסוקר את כל כתבי היד של רש"י ליחזקאל ומסביר בהרחבה את גלגוליו של הפירוש.² במאמרי זה – הנסמך הרבה על מהדורת הכתר ועל מאמרו של פנקובר – אני מבקש להבהיר כמה עניינים בגלגוליו של הפירוש שלפי דעתי טרם הובהרו כראוי.

נקודת המשען העיקרית לדבריי היא כתב יד ניו יורק, בית המדרש לרבנים, לוצקי 778 (להלן: כ"י 778), שהוא מן הקדומים בכתבי היד של פירוש רש"י לנ"ך ולפי דעתי החשוב שביניהם. כתב היד הזה הוא מן המאה השתים עשרה, כלומר נכתב פחות ממאה שנים לאחר פטירתו של רש"י (1105). סופר כתב היד הוא תלמיד חכם בזכות עצמו, ככל הנראה מתלמידיו של רשב"ם,³ והנוסח של פירוש רש"י שיצא מתחת ידו הוא נוסח

1. תשובות רש"י לשאלות ר' שמואל מאלצוויירא, בתוך: מקראות גדולות הכתר – ספר יחזקאל (להלן, הערה 2), עמ' 321, תשובה 10.
2. ראה: מ' כהן (מהדיר), מקראות גדולות הכתר: מהדורת יסוד חדשה – ספר יחזקאל, רמת גן תש"ס; י"ש פנקובר, 'פירוש רש"י לספר יחזקאל: לרגל הופעתו במהדורה חדשה במקראות גדולות "הכתר"', עיוני מקרא ופרשנות ז: מנחת ידיות והוקרה למנחם כהן, רמת גן תשס"ה, עמ' 425-474.
3. בפירוש לשה"ש ד', ח רשם סופר כ"י 778 בגיליון השגה על פירוש רש"י. רש"י מפרש שם “אתי מלבנון כלה – כשתגלו [...] אתי מלבנון תבואי – וכשתשובי מן הגולה [...]”. ואילו הסופר טוען שאין ההסבר הזה מתאים לדרך שבה פירש מורו פסוקים במבנה כזה: “נראה בעיניי כי אין

"הכל הגהתי" – על מהדורות פירוש רש"י לספר יחזקאל

לסוגיות שונות בפרקי המקדש, בעזרת כתבי היד ובמיוחד על פי כ"י 778. החלק השלישי עוסק בפירושו של רש"י לנבואת "שלושת האנשים: נח דניאל ואיוב" (יחזקאל י"ד, יב-כג) שמשקפת בהם לפי דעתי חזרה של רש"י מפירושו בעקבות תקלה טקסטואלית שאירעה לו.⁵

חלק ראשון: סוגיית "דרך אמה אחת" (יחזקאל מ"ב, ד)

א

בפרק מ"א ביחזקאל מתואר בניין המקדש שבצפונו ובדרומו צמודים לו תאים (הקרויים "צלעות" – פס' ה-ו). מצפון לתאים הצפוניים – וברחוק עשרים אמה מהם (פס' י) – נמצאות הלשכות הצפוניות (ובאופן סימטרי היו בדרום לשכות דרומיות). ממזרח למקדש נמצאת החצר הפנימית, והקיר המערבי שלה מגיע עד לפינות הלשכות (ראה איור מספר 1). הבעיה העולה בפירוש רש"י היא, אם לשטח הביניים שבין התאים ללשכה הצפונית (שרוחבו כאמור עשרים אמה) קיימת יציאה מזרחית לחצר הפנימית או לחצר החיצונית המקיפה את המתחם כולו.

חישוב המרחקים הנתונים בכתוב מורה לכאורה על כך שאין מקום למעבר שכזה. וכך פירש רש"י בפרק מ"ב פסוק א. אבל שם בפסוק ד פירש שהפסוק הזה מלמד על קיומו של מעבר צר בין שטח הביניים ובין החצר הפנימית, באמרו "ולפני הלשכות מהלך עשר אמות רחב על הפנימית דרך אמה אחת". ופירש רש"י כי קיים מעבר כזה, ומקומו מדרום ללשכה הצפונית ומצפון ל"בית החליפות" שבמזרח המקדש. אורך המעבר הזה עשר אמות ורוחבו חמש אמות, ובמוצאו המזרחי, במעבר אל החצר הפנימית, בא מעבר אלכסוני שרוחבו אמה אחת בלבד (ראה 'מבוא אמה' באיור מספר 1).

פירושו של רש"י הגיע אל ר' שמואל מאלצוויירא, והוא שלח אל רש"י סדרת קושיות על הפירוש. השאלות המקוריות אבדו, אך ניתן לעמוד עליהן מתשובתו של רש"י. בפרק מ"ב פסוק א מספר הכתוב כי הנביא, שהיה בחזונו בחצר הפנימית, יצא מצדה הצפונית אל החצר החיצונית והגיע אל הלשכות הצפוניות. רש"י מנמק, מדוע היה צורך ביציאה הזאת:⁶

5. חלקו השלישי של המאמר אינו עוסק בפרקי המקדש, אלא בפרק י"ד בספר יחזקאל. כאמור בהערה הקודמת, כ"י 778 נשתמר רק בחלקו האחרון של ספר יחזקאל, ואינו כולל את הפירוש לפרק הזה.

6. הציטוטים מפירוש רש"י בכל המאמר הובאו על פי מהדורת הכתר (לעיל, הערה 2), פרט למקומות שצוין במפורש שהציטוט הוא מכ"י 778.

מדויק ומנופה.⁴ לפי דעתי כתב היד הזה יכול להיות מפתח להבנת השלבים השונים שעברו על פירושו של רש"י לפרקי המקדש והתיקונים שהכניס רש"י בפירושו.

למאמר זה שלושה חלקים. החלק הראשון עוסק בסוגיה שעליה העיד רש"י כי "סתרו דברי זה את זה" וכי הגיה את פירושו בסיועו של רבי שמעיה. הגלגולים בפירוש רש"י בסוגיה זו משתקפים בכתבי היד של הפירוש וגם בתשובות רש"י. בחלק השני נראה כיצד ניתן לאתר את 'הלשון הראשונה' ו'הלשון האחרונה' של רש"י בפירושו

זה פשט הילוך המקרא שפירש מורי; כי ראש המקרא מחובר לכיפולו ודבר אחד הוא, כמו 'נשאו נהרות ה' נשאו נהרות קולם' (תהילים צ"ג, ג) [...] וכן כמה – בתחילה מפרש את השם ואחר כך מבאר הדיבור, כל כך להכניס הדבר בלב ולשכר את האזן ולישבה". שיטה פרשנית זו נודעה בשמו של רשב"ם (בפירושו לבראשית מ"ט, ט; כב; שמות ד', ט; ט"ו, ו ועוד), ואף רש"י קרא לפסוקים כאלה "פסוקים של שמואל" על שמו (ראה: ש"א פוזנסקי, 'מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא', בתוך: פירוש על יחזקאל ותרי עשר לרבי אליעזר מבלגנצי, ורשה תרע"ג, עמ' XLV).

4.

תיאור מפורט של כתב היד הזה ודיון בתיאורכו ראה אצל: ש' יפת, פירוש ר' שמואל בן מאיר (רשב"ם) לספר איוב, ירושלים תש"ס, עמ' 293-295. התיארוך למאה ה"ב הוא של מלאכי בית אריה (שם, עמ' 295). עדנה אנגל תיארכה אותו לסוף המאה השתים עשרה או תחילת המאה השלוש עשרה (ראה: ש' קמין וא' סולטמן, על פי רש"י: Secundum Salomonem – פירוש לטיני לשיר השירים מהמאה ה"ג, רמת גן תשמ"ט, עמ' לו, הערה 175). אלכסנדר מארכס מניו יורק הוא שטיפל ברכישת כתב היד וגמר עליו את ההלל, ובעקבותיו שיבחוהו גם ד"ש בלונדהיים ויהודה רוזנטל (ראה: ש' יפת, שם; ש' קמין וא' סולטמן, שם). על דיוקו של סופר כתב היד (בהעתקת פירושו של ר' יוסף קרא) ראה: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 309. כמה מהדירים של פירוש רש"י בחרו בכתב היד הזה והעמידוהו ביסוד מהדורתם. ראה: י' רוזנטל (מהדיר), 'פירוש רש"י על שיר השירים', בתוך: ש' ברנשטיין וג"א חורגין (עורכים), ספר יובל לכבוד ש"ק מירסקי, ניו יורק תשי"ח, עמ' 134; ג' רוזן, פירוש רש"י לקהלת: מהדורה ביקורתית, על-פי כתב-יד נ"י בהמ"ל L778/1 בלוויית חילופי גירסאות מכתבי יד אחרים ודפוסים ראשונים, מראי מקומות ומבוא, עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ו. רוזן בחרה בכתב היד הזה לאחר שערכה בדיקה מדגמית של כל כתבי היד של פירוש רש"י למגילת קהלת. כתב היד הזה נבחר ככתב יד היסוד של פירוש רש"י במהדורת מקראות גדולות הכתר לחמש מגילות (בהכנה). בספר יחזקאל לא נבחר כתב היד כיסוד ואף לא נכלל בין כתבי היד של קבוצת הביקורת, מפני שהפירוש ליחזקאל מתחיל רק בפרק ל"ב פסוק כא, והדפים הקודמים אבדו.

אוסף עוד שתי הערות: א. אברהם שושנה ('מבוא לפירוש רש"י לספר איוב', בתוך: ספר איוב מבית מדרשו של רש"י, ירושלים תש"ס, עמ' 48-50) מציין כמה ליקויים בכ"י 778 וקובע: "קשה להגדירו כמעולה ביותר" – אולם פירוש רש"י לאיוב בכ"י 778 שייך בעצם לכתב יד אחר שחבר אליו (כפי שתיארה יפת, שם), ואינו מלמד כלום על טיב חלקו העיקרי של כתב היד; ב. סופר כתב היד רשם לפעמים בשולי הדף פירושים חלופיים לפירושי רש"י, ופעם אחת אף החליף את פירוש רש"י בפירושו שלו (שה"ש ב', ו), אולם במקרה הזה רשם בשולי הדף "מדע' [= מדעתי]" להורות על השינוי שביצע.

"הכל הגהתי" – על מהדורות פירוש רש"י לספר יחזקאל

מן הצפון לדרום מכותל לכותל, ואין אדם יכול לילך מן המזרח למערב משהוא מגיע לבית החליפות.

רש"י אינו מבין במה נתקשה השואל. ממבט ראשון נראה שהשואל התקשה בסתירה בין פירוש רש"י לפסוק א (שנאמר בו שאין מעבר מן החצר הפנימית לשטח הביניים) ובין פירושו לפסוק ד (שממנו עולה שיש מעבר כזה). אך הדבר לא ייתכן, שהרי איך יאמר רש"י "לא ידעתי מה שואל" בשעה שהוא עצמו מודה בהמשך דבריו "ומכל מקום אני טעיתי באותו פירוש, כי דרך מבוא עשו לו אמה רחב [...] וכן פירשתי בפסוק העניין (פסוק ד) וסתרו דברי זה את זה!! נראה אפוא ששאלתו של השואל התמקדה בפירוש לפסוק א עצמו, ולא בסתירה בינו לפסוק ד.

בדיקת כתבי היד של פירוש רש"י יכולה לדעתי ללמד על שורשי אי-ההבנה. כפי שציין פנקובר,⁸ בכל כתבי היד שבא בהם הפירוש לפסוק א (פרט לאחד) נוסח הפירוש שונה במילה חשובה אחת, וכתוב בהם כך: "ואין אדם יכול ליכנס לאותן לשכות, ולא לאויר רחב העשרים שביניהם ובין התאים, אלא דרך החצר הפנימית".

מבחינה הגיונית הנוסח הזה לא סביר ולא ייתכן, שהרי רש"י בא לנמק מדוע צריך היה הנביא לצאת לחצר החיצונה ולא יכול היה ללכת ישירות מן החצר הפנימית אל שטח הביניים והלשכות. משום כך שיער פנקובר שזהו ניסיון תיקון לא מוצלח המנסה ליישב את הסתירה בין הפירוש לפסוק א לפירוש לפסוק ד. אולם הממצא בכתבי היד תמוה ביותר: הייתכן שעשרות כתבי יד קיבלו את הנוסח הזה, אף על פי שהוא מופרך בעליל, ורק כתב יד אחד שמר את הנוסח המקורי? זהו מצב יוצא דופן, המחייב להניח, לכל הפחות, שהנוסח המוטעה הזה הוא קדום ביותר. אם אמנם כך הדבר, נראה כי זה היה הנוסח שעמד גם לנגד עיני השואל והוא התקשה בו.⁹

אמנם רש"י מצטט את השאלה בלשון "למה כתבתי שאין אדם יכול ליכנס אלא דרך חיצונה". אבל ייתכן שהשואל שאל "למה כתב שאין אדם יכול ליכנס דרך חיצונה", ורש"י השלים את המילה אלא כדבר מובן מאליו ולא הרגיש שהנוסח שלפני השואל משובש וזו סיבת שאלתו.¹⁰

8. י"ש פנקובר (לעיל, הערה 2), עמ' 432.

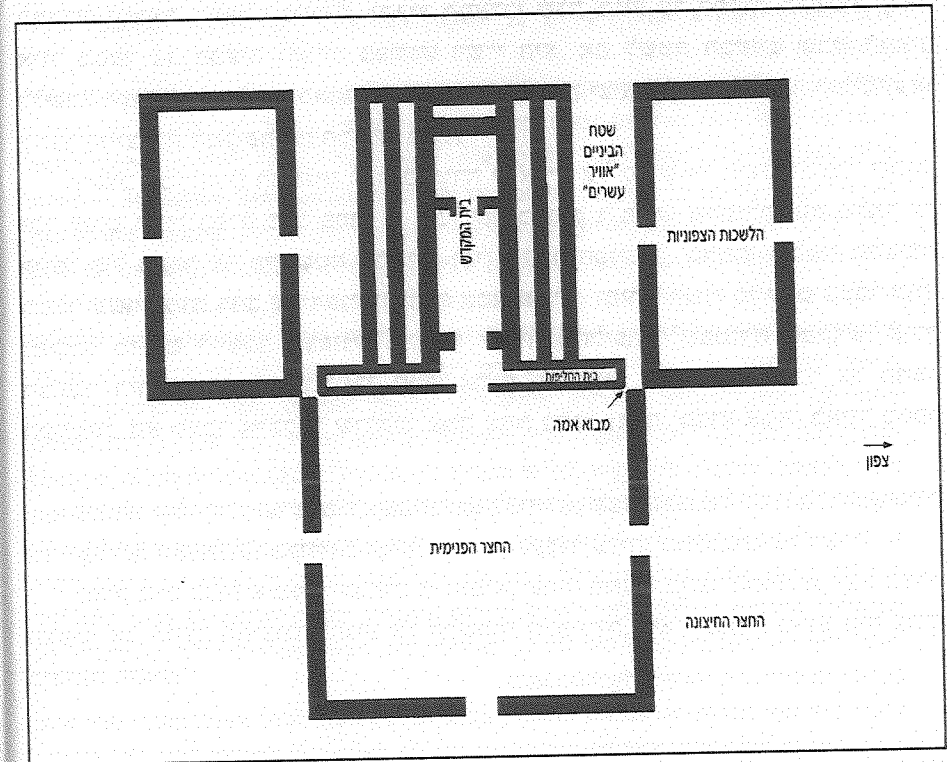
9. יכולים להיות הסברים רבים כיצד נוצר השיבוש הזה. ייתכן ששורשו בטעות העתקה בשלב ראשוני ביותר, עוד לפני הפצת הפירוש ברבים. ואף ייתכן שהשיבוש יצא בשגגה מתחת ידיו של רש"י עצמו. ואפשר שרש"י התלבט בניסוח דבריו, ניסח תחילה "ואין אדם יכול ליכנס [...] דרך החצר הפנימית" ואחר כך תיקן "ואין אדם יכול ליכנס [...] אלא דרך החצר החיצונה", ושני הנוסחים התערבו זה בזה בשלב מוקדם ביותר.

10. כמה מכתבי היד מוסיפים כמה מילים וכותבים "ואין אדם יכול ליכנס לאותן לשכות [...] אלא דרך החצר הפנימית, כמו שמפורש למטה בענין" (י"ש פנקובר [לעיל, הערה 2], עמ' 432 והערה 29). נראה שעמד לפנייהם הנוסח המשובש, והם התקשו בו וניסו להסבירו על יסוד

ואין אדם יכול ליכנס לאותן לשכות, ולא לאויר רחב העשרים שביניהם ובין התאים, אלא דרך החצר החיצונה, שהרי אמר שהחצר הפנימית מאה על מאה מרובע לפני הבית למזרח (מ', מז), ואמר על רחב הבית לקדים מאה אמה (מ"א, יד), נמצא רחב הבית סותם את רחב החצר, ואינו יכול ליכנס לפניו מצדי החליפות לא לצפון ולא לדרום, לכך הוצרך לבא לאותן הלשכות דרך החצר החיצונה הצפונית (רש"י, יחזקאל מ"ב, א).

פותח רש"י את תשובתו ואומר:⁷

וששאל: למה כתבתי שאין אדם יכול ליכנס אלא דרך חיצונה. לא ידעתי מה שואל, שהרי פירשתי לו (מ"א, יב) שהאולם ובית החליפות עודפים עליו חמש עשרה אמות לצפון וחמש עשרה אמות לדרום, סתמו את כל רוחב החצר הפנימית

איור מספר 1: תרשים החצר הפנימית, בניין המקדש והלשכות הצפונית והדרומיות – לפי רש"י – לשון ראשון (האיור הוכן על בסיס התרשים שבמהדורת הכתר [לעיל, הערה 2], עמ' 323).

7. מ' כהן (לעיל, הערה 2), עמ' 321, תשובה 10.

בתשובתו אומר רש"י כי הפירוש שהציע לפסוק א אינו נכון ("אני טעיתי באותו פירוש"), ומציע פירוש חלופי להסבר מסלולו של הנביא:

ויכול היה להכניסו דרך הפנימית דרך אותו מבוא הקטן, וליכנס מן האויר שבין התאים והלשכות אל אחת מן הלשכות, {אף} [אלא¹¹] שביקש להראות לו פתחי הלשכות היאך הם פתוחים לחצר החיצונה, ואת ארך המאה ורחב החמשים שלפניהם (פס' ב).

כלומר, מסלולו של הנביא נועד להראות לו דברים שלא ניתן לראות מתוך המקדש, ולא הייתה סיבה טכנית שמנעה ממנו ללכת במסלול אחר. את ההסבר הזה הציע רש"י בתשובתו לשואל, אך לא כלל אותו בפירושו. הוא סבר כנראה שכל הדיון הזה מיותר, ומחק את קטע הפירוש בפסוק א שעסק בנושא.

מחיקה זו פתרה את הסתירה בפירוש רש"י, ומצב הטקסט שלאחר המחיקה משתקף בכתיב יד רבים, שאינם כוללים את הפירוש לפסוק א. גם כתב יד 778 שיקף מתחילת כתיבתו את המצב הזה: קטע הפירוש לפסוק א לא נכתב בו כלל, ואילו הפירוש לפסוק ד נכתב. נמצאנו למדים אפוא כי כתב היד אינו מייצג את השלב הראשון של פירוש רש"י, אלא שלב מאוחר יותר, שנקרא לו שלב ב. שלב א של הפירוש לענייננו מיוצג ב-26 כתבי היד המביאים את הפירוש לפסוק א, כפי שציין פנקובר.¹²

אולם בכמה כתבי יד של פירוש רש"י מצוי קטע חדש¹³ הדין בנושא ומציע גישה שונה להסבר הפסוקים. בכ"י 778 גירד הסופר את הקלף, מחק בקפדנות את הפירוש הראשון לפסוק ד, ורשם במקומו את הקטע החדש.¹⁴ אין כל ספק שסופר כתב היד המקורי הוא

פירוש רש"י לפסוק ד הסותר את הפירוש לפסוק א. אולם, בניגוד לפנקובר, אני מניח שהשיגאה עצמה לא התהוותה כתוצאה מן הסתירה בין פירושי רש"י לשני הפסוקים.

11. שני כתבי היד שנשמרה בהם התשובה גורסים "אף", ובכל זאת ההקשר מחייב להכניס תיקון קל בלשון ולגרוס "אלא".

12. י"ש פנקובר (לעיל, הערה 2), עמ' 430 והערה 23.

13. הקטע הזה נכתב מתחילתו כפירוש לפסוק ד הבא במקום פירושו הראשון של רש"י לפסוק זה. כך הדבר ברוב כתבי היד שהקטע החדש בא בהם (תשעה מבין חמישה עשר – י"ש פנקובר [לעיל, הערה 2], עמ' 431). שישה כתבי יד הביאו את הקטע הזה לאחר פירוש רש"י לפסוק ד או במקום הפירוש לפסוק א, והם משקפים מצב אופייני של פירוש שהוכנסו בו תוספות והשמטות, והמעתיקים מתקשים להבין את מקומן ומשמעותן.

14. בדקתי את כתב היד במקורו ומצאתי כי כל הפירוש לפסוק ד (אחרי הדיבור המתחיל, מן

שביצע את המחיקה ואת הכתיבה מחדש, וכבר הזכרתי את קפדנותו, דיוקו ומומחיותו. וזה לשונו של הקטע החדש:

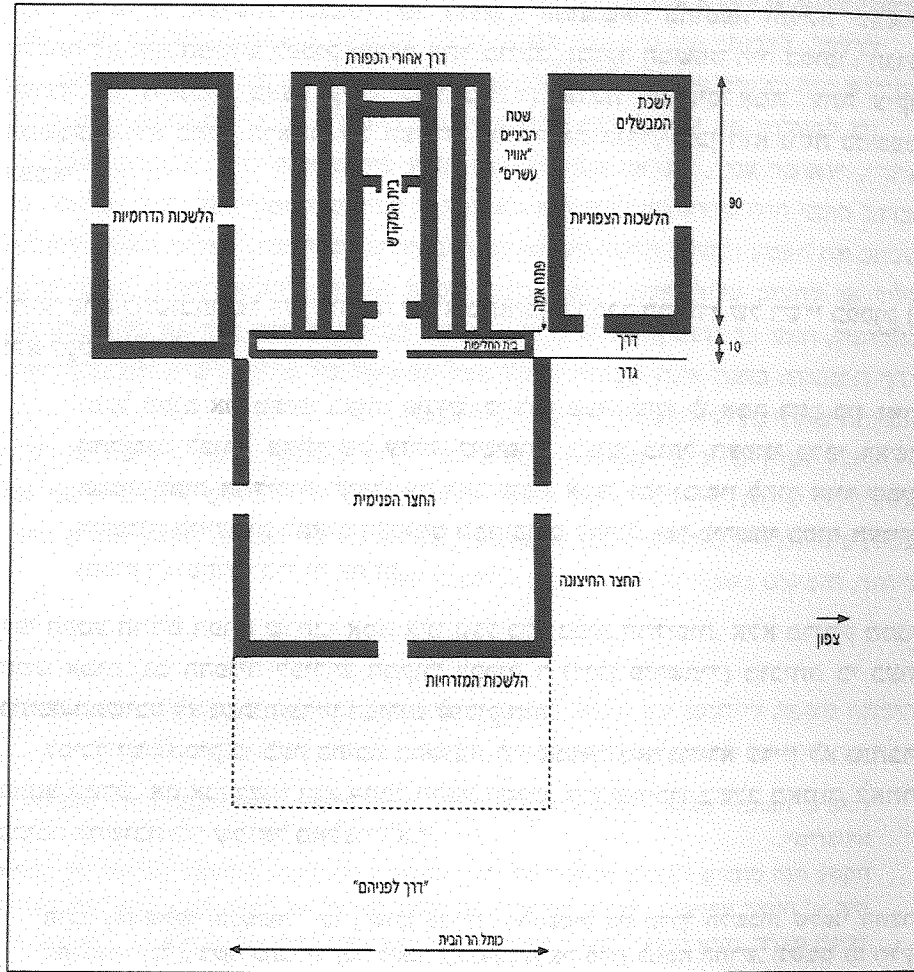
(ד) ולפני הלשכות מהלך עשר אמות רוחב אל הפנימית דרך אמה אחת – ולפני הלשכות האלו לצד המזרח קצרו עשר אמות את ארך המאה שהלשכות הולכות על פני ההיכל להי¹⁵ <ו>ת¹⁶ שם דרך ליכנס בו אל הפנימית לתוך אויר העשרים שבין הלשכות והתאים דרך פתח קצר של אמה אחת רחב. לפי שלא היה מבוא ליכנס לאותו אויר דרך הפנימית שהרי אמר שהחצר הפנימי מאה על מאה מרבע לפני הבית למזרח ואמר על רחב הבית לקדים מאה אמה נמצא רחב הבית סותם את רחב החצר ואינו יכול ליכנס לפני מצדי החילפות לא לצפון ולא לדרום. לפיכך הניחו הדרך הזה במזרח הלשכות ארכו חמשים אמה כמדת הלשכות וגדר מפסיק בינו ובין החצר החצונה שלצד מזרח כמה שאמור למטה בעיניין (מ"ב, ז) ורחב הדרך עשר אמה כאורך בית החלפות שכנגדו לדרום ובראש הדרך במקצוע היה פונה לימין דרך פתח קצר רחב אמה כמו שכתו' כאן דרך אמה אחת ונכנס לתוך אויר העשרים. והדרך הזה היה בקודש כקדושת הלשכות והעזרה. ופתוחות היו הלשכות זו לזו לבד פתחיהן הצפוניים הפונים לחצר החצונה לפי שבלשכות הללו היו הכהנים אוכלים קדשי קדשים כמו שאמור בעיניין (מ"ב, יג). ולשכת המבשלים היתה לסוף הלשכות בירכתים ימה כמו שאמור למטה בעיניין (מ"ו, יט-כ) ודרך הפתחים שביניהם היו מביאין הקדשים לבלתי הוציא אל החצר החצונה (מ"ו, כ). ויש לומר שהלשכה המזרחית היתה פתוחה לדרך המונח לפניה להביא דרך שם את הקדשים לתוך אויר העשרים אל לשכות הדרום שאצל ההיכל שאף הם לאכילת קדשי קדשים כמו שאמור בעיניין (מ"ב, יג) ומביאין אותן דרך אחורי הכפורת ואעפי שלא פורש בעניין שתהא חומה לכל עזרה אחורי בית (מכאן ואילך כתוב בשוליים): הכפורת אי איפשר בלא חומה וכן מצינו בבית שני שהיה <הפסק> אויר חצר אחת עשרה אחורי בית הכפורת (ראה משנה מידות פ"ה מ"א).

מה בין הפירוש הזה ובין פירושו הקודם של רש"י?

המילים "ולפני הלשכות" ואילך) כתוב על המחק. התיקון יצר כתם כהה על כל השטח, וסמוך לשוליים ניכרים שרידים של הכתיבה הראשונה. הסופר לא הקטין את גודל האותיות ולא צופף את השורות, ולכן קשה להבחין במחיקה בלא עיון במקור. כאשר נגמר המקום הפנוי (מקום המחק) עבר הסופר לשוליים (באמצע המשפט!) והמשיך שם בשלוש וחצי שורות קצרות מאונכות.

15. אותיות הבאות בסוגריים מזווים נוספו ביד שנייה.

בעקבות שילוב הקטע בפסוק ד, השתנה גם פירוש רש"י לפסוק ז ונוספו בו שלוש מילים, הכתובות בין השיטין בכ"י 778: 17

איור מספר 2: תרשים החצר הפנימית, בניין המקדש והלשכות הצפוניות והדרומיות – לפי רש"י לשון אחרון.

17. בדקתי את תשעת כתבי היד המביאים את הקטע החדש במקומו הנכון, במקום הפירוש המקורי לפסוק ד (י"ש פנקובר [לעיל, הערה 2], הערה 27). מלבד כ"י 778, רק כתב יד אחד (כ"י ג'נובה) מביא את הנוסח המדויק ("הוא המפסיק בין הדרך שלפני הלשכות" וכו'). שני כתבי יד (דבנטר; רוסטוק 544) אינם מביאים את המילה "הוא". שלושה כתבי יד מביאים נוסח משובש (ברלין 140: "המפסיק בין הדרך שבין שלפני הלשכות" וכו'; וטיקן 94: "המפסיק בין

א. הדרך שנאמר עליה "מהלך עשר אמות רחב" (מ"ב, ד) מוסברת בצורה שונה לחלוטין: אין מדובר בדרך ההולכת ממערב למזרח, אלא בדרך ההולכת מצפון לדרום, צמודה ממזרח ללשכה הצפונית, ונחשבת כחלק משטחה (כלומר היא כלולה ב"מאה אמה" שנאמרו בלשכה – מ"ב, ב; ראה איור מספר 2).

ב. הגדר שנזכרה בפסוק ז קשורה אל הדרך של פסוק ד. הגדר תוחמת את הדרך ממזרח, כלומר היא מצויה עשר אמות ממזרח לכותל המזרחי של הלשכה הצפונית. אורכה של הדרך חמישים אמה (ככתוב בפסוק ז) ורוחבה עשר אמות (ככתוב בפסוק ד).

ג. הדרך הרוחבית הזאת מובילה אל "שטח הביניים" שבין התאים ובין הלשכות, והפתח בין האמה מצוי אפוא בסופה (בקצה הדרום-מערבי שלה). אין אפוא מעבר בין החצר הפנימית לשטח הביניים, אלא בין הדרך הרוחבית ובין שטח הביניים.

ד. בעקבות זאת משתנה משמעותן של המילים "אל הפנימית" בפסוק ד ("ולפני הלשכות מהלך עשר אמות רחב אל הפנימית דרך אמה אחת"). אין הכוונה לחצר הפנימית, אלא "לתוך אויר העשרים שבין הלשכות והתאים" היינו לשטח הפנימי התחום בין התאים ללשכה.

שני יתרונות מובהקים לפירוש הזה על פני הפירוש הקודם. ראשית, הפירוש הזה מסלק את הקושי בפירוש הקודם לפסוק ד שהצביע עליו רש"י עצמו: "ולמה קורוהו מהלך רוחב, והלא היה לו לומר מהלך עשר אמות אורך?!" (רש"י מציע שם פתרון דחוק לקושי הזה, שבמונח "רוחב" אין הכתוב מתייחס לדרך עצמה אלא לבית החליפות שבצדה).¹⁶ שנית, לפי הפירוש הזה הגדר שבפסוק ז מוסברת באופן הרבה יותר טוב, שהרי קודם לכך לא ברור מדוע היה הכתוב צריך להתייחס במיוחד לכותל המזרחי של הלשכה הצפונית ולכנותו בשם גדר, ואילו עתה קיים צורך מובהק לספר על קיומה של הגדר התוחמת ממזרח את הדרך הצמודה ללשכה הצפונית.

16. רש"י הסביר בהרחבה את דרך המקרא לקרוא "אורך" לממד הגדול יותר, בפירושו לפרק מ' פסוק יא: "ואל תתמה שאצל הפתח קורוהו רחב ואצל חלל האולם קורוהו אורך [...] קורא את המדה היתירה אורך; והרי עדות לדבר במשכנה דמלכים: 'והאולם על פני היכל הבית עשרים אמה ארכו על פני רחב הבית' (מל"א ו', ג) [...] למדת, שהמדה היתירה קרויה אורך". וראה גם בפירוש רבי שמעיה למסכת מידות "אשר פתר לפני רבינו מנוחתו כבוד" (היינו לפני רש"י), על מידות פ"ב מ"ו: "ומנהג המקרא בכל מקום מדה היתירה קרויה אורך והמועטת קרויה רוחב, ואפי' הוא אורך לפי דבר אחר", ולכן אומרת המשנה ש"עזרת כהנים היתה אורך ק' אמה ול"ה על רוחב י"א", אע"פ שהייתה כנגד הרוחב של עזרת נשים (ושל "כל העזרה" הנזכרת במשנה שם). ייתכן שהניסוח המוחלט של רבי שמעיה נכתב לאחר שרש"י חזר בו מטענתו שיש בפסוקנו חריג לכלל.

וגדר אשר לחוץ וגו' – <הוא> המפסיק בין <הדרך שלפני> הלשכות והחצר החיצונה של צד המזרח. ארכו חמשים אמה – מן הצפון לדרום.

ראוי לשים לב לרגישות הסגנונית של התיקון, המתבטאת בתוספת המילה "הוא". מלכתחילה היה הפירוש לפסוק משפט אחד מורכב, ומוקד המשפט היה בסופו: הגדר (שהוא קיר הלשכה, שעצם קיומו ברור מאליו) אורכה חמשים אמה. עתה עיקר המשמעות היא בחלק הראשון של הפירוש המזוהה את הגדר, ולכן הוא נוסח כמשפט עצמאי.

ד

נחזור עתה לתשובתו של רש"י ונראה שהיא מתאימה להסבר המקורי של רש"י בפסוק ד ולא לקטע החדש:

ומכל מקום אני טעיתי באותו פירוש, כי דרך מבוא עשו לו אמה רחב בין זוית החליפות לכותל צפוני של עזרה, ששיפועו בעובי כותל הצפוני כלפי ראשו המגיע לבית החליפות וקיצרו את רחב עוביו אמה, ובו נכנסין לתוך אויר שבין הלשכות החיצונות לתאים הצפוניים המחוברים להיכל. וכן פירשתי בסוף העניין (פסוק ד) וסתר דברי זה את זה.

לפי הקטע החדש הפתח שרחבו אמה אינו נוגע כלל בבית החליפות, אלא מרוחק ממנו חמש אמות. גם ההפניה לפירוש המקורי לפסוק ד ("וכן פירשתי") מוכיחה כי בעת כתיבת התשובה לא נשתנה עדיין הפירוש לפסוק הזה.

לפיכך יש להסיק כי בעת כתיבת התשובה לר' שמואל מאלצוירא עדיין לא נתחבר הקטע החדש. אם אכן רש"י הוא מחבר הקטע החדש, הרי שחיברו בשלב מאוחר, לאחר כתיבת התשובה לר' שמואל מאלצוירא.¹⁸

הדבר (1) שלפני הלשכות וכו'; שוקן 19526: "המפסיק בין הדרך הלשכות שלפני החצר החיצונה" וכו'). בשני כתבי יד (בודליאנה J; 2435,2) אין סימן לנוסח החדש, ונשמט גם חלק של הפירוש מחמת הדומות. גם בשלושת כתבי היד שהפירוש החדש הובא בהם בפסוק א במקום בפסוק ד הובא בפסוק ז הפירוש המקורי של רש"י בלא שינוי (ברלין 15; פריס 154; פריס 161 – ראה: י"ש פנקובר [לעיל, הערה 2], הערה 26). בדיקה זו מורה מצד אחד על הקושי שעמד בפני המעתיקים להבין את מהות התיקונים בפירוש רש"י ולבצעם כראוי, ומצד שני היא מהווה הוכחה נוספת לדיוקו של כ"י 778.

18. גם פירוש רש"י ליחזקאל מ"ו, יט ("ויביאני במבוא אשר על כתף השער אל הלשכות הקדש אל הכהנים הפנות צפונה") מתאים לשלב ב (כלומר, לפירוש המקורי לפסוק ד ולתשובת רש"י): "ויביאני במבוא – דרך האמה שבזוית בית החליפות, שנכנסין בו לאויר עשרים שבין הלשכות שבצפון לבין תאי ההיכל. אשר על כתף השער – שער הצפוני. כתף השער – אשר מן השער

ה

השאלה המרכזית העומדת לדיון היא אפוא, למי יש לייחס את הקטע החדש: האם לרש"י עצמו או לאדם אחר?

לדעתי, לעדותו של כ"י 778 משקל מרכזי בהכרעה זו: סופר כתב היד שילב את הפירוש הזה במקום פירוש רש"י, מפני שסבור היה שרש"י חזר בו והגיה את פירושו. יש להעלות פה שיקול נוסף: הקטע החדש בא בלא כל מילות הצגה (כמו "דבר אחר", "ואומר אני", "ונראה בעיני"). הוא מציע פירוש אחר לדרך שנזכרת בפסוק ד, וברוב כתבי היד שהוא בא בהם הוא בא במקום הפירוש המקורי של רש"י. כלומר, מי שכתב את הקטע החדש, הרשה לעצמו לנהוג בפירוש רש"י מנהג בעלים, לא רק להוסיף עליו או להעיר עליו, אלא למחוק ממנו פסקה ארוכה ולהביא תחתיה הסבר שונה לחלוטין, וכמו כן להוסיף שלוש מילים לפירוש פסוק ז ולשנות בכך את כל משמעותו. דרך התנהגות כזאת אינה שכחתה אפילו אצל מעתיקיו של פירוש רש"י, ויש בכך ראייה מסוימת שהתיקון הוא מעשה ידיו של רש"י עצמו.

ראוי לציין כי בשני מקומות נוספים בכ"י 778 משתקף תיקון של פירוש רש"י ומהדורות שונות של רש"י. שם הסופר מחק בקווים את הפירוש הקודם ורשם את הפירוש החלופי כשוליים.¹⁹ כאן לא נהג כך, כנראה מסיבה טכנית: הקטע החדש ארוך ביותר, והמקום בשולי הדף לא הספיק לרישומו שם.

ו

הוכחה נוספת לייחוסו של הקטע החדש לרש"י באה בפרק מ"ב, פסוקים י-יא. פסוקים אלה מדברים על לשכות המצויות כמזרח, ויושבות ממזרח לגדר החצר הפנימית:

למערב. הפנות צפונה – שיש להם פתחים לצד חצר החיצונה לצפון. ופתחים היו להם לאויר העשרים.

הקטע הזה מתאים לפירוש המקורי של רש"י בפסוק ד ולא לקטע התוספת. המעבר של הנביא היה מן החצר הפנימית ("עזרת ישראל"). מן השער הצפוני של החצר הזאת נמשך קיר העזרה לכיוון מערב, והוא הקרוי "כתף השער", ובסופו מצוי אותו מעבר צר, הנקרא "המבוא אשר על כתף השער". הנביא עבר אפוא אל "אויר עשרים" ומשם נכנס ללשכה הצפונית שבה בית המבשלים. אין בפירוש הזה כל התייחסות לדרך הנמצאת ממזרח ללשכה והלשכה נפתחת אליה.

נראה שהפירוש הזה ליחזקאל מ"ו, יט לא היה בשלב הראשון של הפירוש (הוא אינו נמצא בכתבי היד J, I במהדורת לוי [להלן, הערה 30], והוא מובא בסוגריים במהדורת הכתר). אולם בכ"י 778 הקטע הזה כבר מופיע, והוא מייצג אפוא את השלב שבו נמחק כבר הפירוש של פסוק א (שלפיו אין כל מעבר מן החצר הפנימית ל"אויר העשרים"), אך עדיין לא נכתב הקטע החדש (בפסוק ד).

19. המקומות האלה יידונו להלן, בסעיף ב בחלק השני.

"הכל הגהתי" – על מהדורות פירוש רש"י לספר יחזקאל

ודרך לפנייהם – לפני לשכות הללו יש דרך רחב אויר החצר חמישים אמה, כמראה דרך הלשכות אשר בצד הצפון הכתובות למעלה. זה הפסוק פירש ר' שמעיה וכתב מדעתינו.

הפסוק משווה את ה"דרך" שלפני הלשכות המזרחיות – שאיננה אלא השטח הפנוי שנותר בחצר החיצונה – אל דרך הלשכות הצפוניות. הדרך הזאת היא שנזכרה בפסוק ד. ואף שממדיה (אורך 50, רוחב 10) קטנים הרבה יותר מן הדרך בפסוק יא (אורך 100, רוחב 50), היא דומה לה בצורתה ובכיוון שלה (ראה איור מספר 2).

אם אמנם פירשתי נכון, הרי הפירוש החדש לפסוק ד הוא הבסיס לפירוש שפירש רבי שמעיה בהסכמת רש"י, ומכאן שרש"י עצמו פירשו.²²

כפירוש אלטרנטיבי ניתן להציע שגם הדרך המתייחסת ללשכות הצפוניות היא "אוויר חמישים" שנותר בינן ובין הכותל הצפוני. לכאורה אז הדמיון בין שתי הדרכים מוחלט. אולם מה הבסיס לכנות את "אוויר החמישים" בשם "דרך"? לדעתי, רק אחרי שהוצע הפתרון של הדרך הצמודה ללשכות הצפוניות ממזרח, עלה בדעתי של רבי שמעיה שהכתוב משווה בין הדרך הצמודה ללשכות המזרחיות ובין הדרך הצמודה ללשכות הצפוניות.²³

ז

בסוף תשובתו של רש"י בא משפט קצר בן שתי מילים הנראה מוזר וטעון הסבר:

הכל הגהתי.²⁴

המשפט הזה אינו מתקשר אל האמור לפניו,²⁵ ועדיין הוא טעון ביאור.

מן הראוי להשוות את המשפט הזה, הבא בסוף תשובה מס' 10 של רש"י, אל המשפט הבא בסוף תשובה מס' 6. בתשובה זו עוסק רש"י בזמן בואו של הפליט אל

22. פירושו של רבי שמעיה אינו בא בכ"י ניו יורק 778. ייתכן שסופר כתב היד לא כלל אותו משום שלא נכתב בידי רש"י עצמו. מכל מקום, המצב המשתקף בכתב היד מתאים להשערה כי הפירוש החדש לפסוק ד קדם לפירוש לפסוק יא.

23. פירושו של רבי שמעיה מנוגד, כנראה, לטעמי המקרא, המפרידים בין "ודרך לפנייהם" ובין המשך הפסוק.

24. כך נוסח כ"י סנקט פטרבורג I 11. בכ"י ברלין 15 נכתב "אבל הגהתי" (וכך אצל מהדירי התשובה שהשתמשו בכ"י ברלין בלבד: א' גייגר, מלא חפנים, ברלין ת"ר, עמ' 36-37; י' מאהרשען, פרשני-דתא, חלק ב, ירושלים תרצ"ג, עמ' XXI; י"ש אלפנביין, תשובות רש"י, ניו יורק תש"ג, עמ' 5); אך נוסח כ"י סנקט פטרבורג סביר יותר (וכך הכריע י"ש פנקובר במהדורות הכתר).

25. והוא הקטע שצוטט לעיל, בראש סעיף ב.

ברחב גדר החצר דרך הקדים אל פני הגזרה ואל פני הבנין לשכות.

(י).

מסביר רש"י:

ברחב גדר החצר וגו' – הבא מן הקדים של חצר החיצונה, וסובב אל הצפון דרך מקצוע צפונית מזרחית של חומת הפנימית מבחוץ, לבא לאותן הלשכות שבצפון, מוצא על פני גדר החצר – כותל מזרח של חצר הפנימית, שהוא מערכי לחיצונה, כנגד הגזרה והבנין שבפנימית – לשכות סמוכות לאותו הכותל, ועומדות בחיצונה.

פשטות לשונו של רש"י היא שהלשכות האלה נמצאות בצמוד לכותל המזרחי של החצר הפנימית, כנגד בניין הבית. מכיוון שגודלן של הלשכות האלה הוא כגודל הלשכות הצפוניות והדרומיות,²⁰ יוצא שהן תופסות את כל מאה האמות של החצר הפנימית, ורוחבן חמישים. לשון אחרת: הלשכות האלה תופסות מחצית מן השטח הפנוי ממזרח לחצר הפנימית, ומה שנשאר ביניהן ובין החומה המזרחית הוא שטח שרוחבו חמישים אמה.

ההבנה הזאת מעוררת כמובן קושי, שהרי יוצא שהלשכות האלה סותמות את שער הכניסה לחצר הפנימית וחוצצות בינו ובין השער המזרחי של החצר החיצונה. משום כך פירש בעל 'תוספות יום טוב' כי לפי רש"י יש שתי לשכות מזרחיות, הצמודות לכותל המזרחי של החצר הפנימית רק בקטע זעיר, ועיקרן משוך כלפי הצפון וכלפי הדרום.²¹ אולם ניתן בכל זאת לקיים את ההבנה הפשוטה של פירוש רש"י, אם נניח שהלשכות לא היו מבנה אחד רצוף, אלא חדרים חדרים, ובין החדרים האלה היה המעבר שבין שערי המזרח של החצר החיצונה ושל החצר הפנימית.

פסוק יא עוסק בדרך הנמצאת לפני הלשכות המזרחיות ("ודרך לפנייהם כמראה הלשכות אשר דרך הצפון"). את הפסוק הזה פירש רבי שמעיה תלמיד רש"י, ופירושו שולב בתוך פירוש רש"י לפסוק יא:

20. רש"י לפסוק יא: "כארכן של לשכות הצפון ארכן של אילו, וכן רחבן". משמע שהלשכות המזרחיות גודלן הכולל מאה על חמישים אמה, כגודל הלשכה הצפונית (הנחלקת לכמה לשכות).

21. ראה: ספר צורת הבית אשר חיבר רבינו יום טוב ליפמן הלוי העלר, מהד' ישראל חיים יעקבי, בני ברק תשס"ד, עמ' מח והתרשים בעמ' פו. וראה עתה: הרב זלמן מנחם קורן, 'מבנה בניין המקדש, העזרות, שערי העזרות ומבנה הלשכות הגדולות לשיטת ר"י חיון והשוואתם לשיטת רש"י הקרובה לה', בתוך: א' שושנה ומ"א צפור (מהדירים), פירוש לספר יחזקאל לרבנו יוסף ב"ר אברהם חיון הנשיא, ירושלים תשס"ו, עמ' תקיד והתרשים בעמ' תקטו.

יחזקאל ("בשתי עשרה שנה בעשרי בחמשה לחדש לגלותנו" – יחזקאל ל"ג, כא). רש"י מסביר כי שנת "שתי עשרה" היא שנת שתיים עשרה למלך יהויכין. "ובשנת שתיים עשרה לצדקיהו, שהיא שנת שתיים עשרה גם לגלות יהויכין, בא הפליט – שנה אחרי שהוכתה העיר חסר ארבעה ימים". המילים האחרונות קשות לפירוש, שהרי פרק הזמן מן החורבן בתשעה באב ועד בוא הפליט בחמישה בטבת הוא חמישה חודשים חסר ארבעה ימים (ולא שנה חסר ארבעה ימים). בשני כתבי היד של התשובה בא פה משפט הסתייגות: "חשבון זה לא יכולתי לכווין" (כ"י ברלין 15); "חשבון ל"א ידעת" לכו"י"ן" (כ"י סנקט פטרבורג I 11).²⁶ המשפט בא בשני כתבי היד, ובכל זאת אין כל ספק שהוא תוספת של אדם אחר, שהרי הוא מודיע שאין הוא מבין את תשובתו של רש"י.

נראה לי שגם המשפט "הכל הגהתי" אינו חלק מגוף התשובה אלא נוסף לה בשלב מאוחר. סביר להניח שהתשובה לא הגיעה לידינו באמצעות השואל, אלא על פי העתק שנשאר בידי רש"י או בידי תלמידיו.²⁷ בעת כתיבת התשובה כבר מחק רש"י את פירושו לפסוק א ובכך ביטל את הסתירה בינו לבין הפירוש לפסוק ד, ומצב זה משתקף בתשובתו. בשלב מאוחר יותר מחק רש"י את כל פירושו לפסוק ד, הכניס במקומו את הקטע החדש, ובו הציע פתרון שונה לחלוטין לשאלת הדרך העוברת דרך אמה אחת. לאחר שעשה זאת, נטל רש"י את נוסח תשובתו לר' שמואל מאלצוירא, והוסיף עליה הערה קצרה בת שתי מילים: "הכל הגהתי", היינו: עכשיו תיקנתי את הפירוש כולו, או: עכשיו כתבתי הכול מחדש.²⁸

ייתכן גם להניח שהמשפט "הכל הגהתי" אינו מדבריו של רש"י אלא מדברי אחד מתלמידיו שהגיה את פירושו. אם כך הדבר, סביר להניח שהם דברי רבי שמעיה, שהרי מצאנו שרבי שמעיה תיקן את פירושו של רש"י לפסוק יא בשליחותו ובהוראתו של רש"י. לפי זה ייתכן כי גם "הקטע החדש" המציע פירוש חלופי לדרך הנזכרת בפסוק ד

26. כ"י סנקט פטרבורג I 11 צוין המשפט ב'ציפורים'. הסימון הזה עשוי להורות על תוספת של אדם אחר, וזו משמעותו פה. אך לפעמים משמעותו אחרת, כגון בשאלה 8: "כ"אן" לא ר"יקד"ק חבי"בי בשאלתו".

27. העובדה ששאלותיו של ר' שמואל מאלצוירא לא נשתמרו היא ראייה לכך. ניתן להניח כי לו היה השואל מפרסם את התשובה, היה מקדים לה ציטוט מדויק של שאלתו. ראייה נוספת היא העובדה שתשובת רש"י שולבו בסוף פירושו ליחזקאל בשני כתבי היד שהן באות בהם (ברלין 15; סנקט פטרבורג I 11).

28. בלשונו של רשב"ם המונח "להגיה" מציין בבירור כתיבה של טקסט חדש כתוספת או כתחליף לטקסט המקורי. כגון "והגיהו בספרים קושיא זו" (פסחים קא ע"ב); "טעה הסופר והגיה ותלה תיבה או שתיים בין שיטה לשיטה" (בבא בתרא קס ע"ב); "שהיה כתוב בו... ומחקו והגיה מה שרצה" (שם קסא ע"א); "שמחק וזיין והגיה כרצונו" (שם ע"ב). אולם בלשונו של רש"י מובן המונח אינו חד-משמעי, ואפשר שהוא מציין תיקון מכל סוג שהוא, כגון "ונראה בעיני שטעו בגירסא להגיה בספרים" (בבא מציעא צו ע"א).

והסבר חדש לגדר הנזכרת בפסוק ז – נוסחו בידי רבי שמעיה בשליחותו של רש"י ומדעתו. אולם לאור העובדה שרק הפירוש לפסוק יא יוחס לרבי שמעיה, סביר יותר שהקטע החדש בפסוק ד והשינוי של פסוק ז נעשו בידי רש"י עצמו.

חלק שני: תוספות וחזרות של רש"י המשתקפות בכ"י 778

פרקי המקדש בספר יחזקאל (מ'-מ"ח) קשים מאוד לפירוש. הקושי העיקרי²⁹ הוא בתיאור הארכיטקטוני המסובך של המקדש על לשכותיו, שערו וחצרותיו. בהסבר מבנה הבית רש"י נעזר במשנת מידות המתארת את בית המקדש השני, אולם הוא מודע לכך שאין זהות בין תיאורי יחזקאל ובין תיאורי המשנה, כפי שהוא אומר בפירושו ליחזקאל מ"א, ד: "ועל כרחיק בית זה לעתיד לבא, שהרי בבית שני לא היתה חומה מפסקת לבית קדשי הקדשים". רש"י אינו מהסס לתת ביטוי לקשיים הרבים העומדים לפניו, ובפירושו לפסוק אחר (יחזקאל מ"ב, ג) הוא חוזר שלוש פעמים על האמירה "לא ידעתי":

אתיק אל פני אתיק – לא ידעתי מהו. בשלישים – תירגם יונתן: 'מתלתין'; משמע שהיו אותן לשכות משולשות – שלש זו למעלה מזו. וגם המקראות מוכיחין כן, שהוא אומר 'והלשכות העליונות קצורות... מהתחתונות ומהתיכונות' (פס' ה); ואני לא יכולתי להבין בשלשת המקראות הללו (פס' ג, ה, ו) כלל: מהו 'כי יוכלו אתיקים' (פס' ה) – מהו אותן 'אתיקים', והיאך אוכלות מן העליונות ואינן אוכלות מן התחתונות ומן התיכונות? וטעם שהוא נותן לדבר, 'כי משולשות הנה ואין להם עמודים' (פס' ו) – לא ידעתי להבין בו; 'על כן נאצל' (שם) – תירגם יונתן: 'דחיקן'. ואני לא היה לי לא רב ולא עוזר בכל הבניין הזה, אלא כמה שהראוני מן השמים.

אולם לאחר זמן הצליח רש"י למצוא תשובות והסברים למקראות שתחילה לא הצליח לפרשם. דבר זה עולה מעדות עצמו בתשובותיו: "ועתה עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתי" (תשובה 10). ההיקף הנרחב של השינויים והתוספות שהכניס רש"י בפירושו מתברר מתוך השוואת כתבי היד של הפירוש. המתבונן בפרקי המקדש מוצא הבדלים

29. קושי עקרוני נוסף בפירוש פרקי המקדש קשור לעניינים ההלכתיים בפרקי המקדש שאינם מתאימים לדיני התורה. גישתו העקרונית של רש"י היא לנסות ליישב את דיני יחזקאל עם דיני התורה, ולא לטעון שמשקפים פה דינים חדשים שיהגו לעתיד לבוא. גם בתחום זה מתאונן רש"י על הקושי הגדול העומד לפניו, וזאת משום שנעלמו מאתנו רבים מן הפתרונות שמצאו חז"ל לבעיות. וכך אומר רש"י בפירושו ליחזקאל מ"ה, כב: "רבותינו אמרו (שבת יג ע"ב), שבקשו לגנוז ספר יחזקאל, שהיו דבריו סותרין דברי תורה, ברם זכור חנניה בן חזקיה לטוב, שישב בעלייה ודרשו. ובעוונתו נעלם ממנו מה דרש בקרבנות האלה".

פירוש בלשון "ואומר אני" או בלשון "ויש לומר". אין זה סביר שרש"י יכתוב כך מלכתחילה בכת אחת, ולפיכך נראה שבשלב הראשון כתב רש"י "לא ידעתי", ובשלב מאוחר יותר הוסיף לפירושו הצעה של פירוש או שמא הוסיפו אחרים פירוש במקומות שנתקשה בהם רש"י. רש"י לא רצה למחוק מפירושו את המילים "לא ידעתי", אולי מפני שרצה להדגיש – ולא לטשטש – את הקשיים שעמדו בפניו, ואולי לבטא שהפתרונות שהוא מציע הם אפשריים אך אינם מוחלטים והכרחיים.³² הנה ארבעת המקומות האלה:³³

1. ולשלשתן היו אתיקים – ולא ידעתי מה הם. [ואומר אני שהם כמין עמודים מרובעים, בולטים בחומה לחיזוק, וקורין להם בלעז 'פילירש'.] (מ"א, טז).
 2. ומנחה איפה לפר – מנחת נסכים איפה לפר איני יודע מהו, שהרי אמרה תורה "שלשה עשרונים לפר" (במדבר כ"ח, כ). [ויש לומר: איפת קמח, להוציא סלת עשרון מן הסאה; שהאיפה שלש סאין. ואיפה לאיל – אף זו קמח, להוציא ממנה שני עשרונים סלת מנופה כל צורכה, כמו ששינינו (מנחות עו ע"ב): שתי הלחם – שתי עשרונות משלש סאין; ואיפה לפר – לימדך שאם לא מצא סלת מנופה כל כך, יביא משל עשרון לסאה]. (מ"ה, כד).
 3. הין לאיפה – לא ידעתי למה. [ויש לומר: לא שיקריב ההין כולו, אלא שנתות היו בהין (משנה מנחות פ"ט מ"ב), ויקריב שמן לפי סולת כמשפט הזבח, לפר כמשפטו ולאיל כמשפטו, לפי שנתות של הין]. (שם).
 4. ביום השבת ששה כבשים – לא ידעתי למה, שהרי אמרה תורה "שני כבשים" (במדבר כ"ח, ט)? [ואומר אני, שבת זו אינה שבת בראשית אלא יום טוב, שטעון שבעה כבשים ושני אילים (ראה במדבר כ"ח, יט; שם: איל אחד); ובא ולמדך שאין מעכבין זה את זה, ואם לא מצא שבעה יביא ששה, ואם לא מצא שני אילים יביא אחד; כמו שדרשוהו חכמים לענין ראש חדש (ראה להלן, ו)]. (מ"ו, ד).

כל ארבעת הקטעים שבסוגריים באים ברוב כתבי היד וכולם באים בכ"י 778. משום כך נראה לי שכולם נכתבו בידי רש"י עצמו. שלושת הקטעים האחרונים חסרים במקצת כתבי היד.³⁴ הקטע הראשון בא בכל כתבי היד של פירוש רש"י. מכאן (וממקומות

32. על מקום נוסף בספר יחזקאל שרש"י כתב בו "לא ידעתי" ותלמידו רבי שמעיה הוסיף על פירושו, ראה: י' פנקובר, 'על גלגולי נוסח פירוש רש"י ליחזקאל כו, יז', תרביץ סג, תשנ"ד, עמ' 219-233.

33. הסוגריים המרובעים צוינו במהדורת הכתר.

34. קטעים ב-ג חסרים בכ"י H ובכ"י ברלין 140. קטע ג חסר גם בכ"י I. קטע ד חסר בין השאר בכ"י J ובכ"י די רומי 387. כמה מן הנתונים על כתבי היד בסעיף זה קיבלתי מפרופ' י' פנקובר, ואני

רבים בין כתבי היד, והדבר בא לידי ביטוי בפירוש רש"י במהדורת הכתר, שרבים בו עד מאוד קטעי פירוש הבאים בסוגריים משום שנמצאו רק במקצת כתבי היד. מדי פעם באים זה אחר זה קטעי פירוש חלופיים: לעתים קשה לעמוד על ההבדל ביניהם, ולעתים הניגודים והסתירות שביניהם בולטים לעין.

אולם בעוד שקיומה של עצם התופעה ברור, הרי התמונה השלמה עדיין אינה ברורה. קיים קושי להבחין בין תוספות שהוסיף רש"י עצמו לתוספות שהוסיפו אחרים; ובמקומות שבהם שינה רש"י את פירושו ולא רק הוסיף עליו – קשה להבחין בין לשון ראשונה ובין לשון אחרונה שלו.³⁵ ההדרה שלמה של פירוש רש"י מן הראוי שתכלול זיהוי של 'מהדורה קמא' של רש"י ו'מהדורה בתרא' שלו והסבר של ההבדלים ביניהן.³¹ בדברינו פה נציע כמה דרכים לזיהוי המהדורות השונות של פירוש רש"י בפרקי המקדש וההבחנה ביניהן.

א. "לא ידעתי" שאחריו פירוש

בארבעה מקומות בפרקי המקדש אנו מוצאים את הלשון "לא ידעתי" ואחריו מוצע

30. פנקובר דן בהרחבה בתוספות לפירוש רש"י וממיין אותן לסוגיהן (י"ש פנקובר [לעיל, הערה 2], בעיקר בעמ' 432-451). אולם במהדורת רש"י שההדיר באים כל קטעי התוספת באותיות קטנות בסוגריים מרובעים, בין אלה שמצויים רק בדפוסים ולא בכתבי היד ואין ספק שלא יצאו מתחת ידי רש"י, בין אלה המצויים ברוב כתבי היד ומשקפים ככל הנראה את הלשון הראשונה או את הלשון האחרונה של רש"י. רק במקרים מועטים שיש עליהם עדות מפורשת צוין "הגהת רש"י עצמו", "תוספת רבי יהודה", "פירוש רש"י הראשון". ראוי היה להבדיל בין שני סוגי התוספות בדרך כלשהי, כגון שתוספות של אחרים יובאו באות קטנה ותוספות המצויות בכתבי היד ואפשר שרש"י עצמו כתבן יובאו באות גדולה. מלבד זאת, מהדורת הכתר אינה מאפשרת בדרך כלל זיהוי והבחנה בין מהדורה קמא ומהדורה בתרא. במקרים שבהם הוחלף קטע בקטע אחר, הובא אחד מהם בלא סוגריים ובלא ציון גבולותיו והאחר בסוגריים ובאותיות קטנות. מן הדיון בהמשך עולה כי הנוסח שנקבע כנוסח העיקרי במהדורת הכתר הוא לעתים נוסח מהדורה קמא (כגון מ', מח; מ"ז, ט-י) ולעתים נוסח מהדורה בתרא (כגון י"ד, יד; מ', ל).

אברהם לוי הוציא לאור מהדורה מדעית של פירוש רש"י לפרקי המקדש ביחזקאל (מ' מ"ח) על פי אחד עשר כתבי יד (A.J. Levy, *Rashi's Commentray on Ezekiel 40-48*, Philadelphia 1931). מהדורה זו מביאה נתונים רבים לפני הקורא, אולם גם בה לא הובחן בכירור ובאופן שיטתי בין לשון ראשונה ולשון אחרונה, ולרוב לא הוסבר מדוע שינה רש"י את פירושו. כ"י 778 נזכר אצל לוי (עמ' 25, הערה a49), אך לא שימש בהכנת מהדורתו.

31. השימוש במונחים 'מהדורה קמא' ו'מהדורה בתרא' אינו מבוסס על הטענה שרש"י ערך באופן שיטתי את כל פירושו וכתב אותו מחדש. המונח 'מהדורה קמא' מציין את הכתיבה הראשונה של הפירוש, והמונח 'מהדורה בתרא' מציין את הנוסח האחרון שיצא מתחת ידיו של רש"י עצמו (המונחים 'הלשון הראשונה' ו'הלשון האחרונה' משמשים במשמעות דומה, אך ניתן להשתמש בהם ביחס לפירוש מקומי-נקודתי, ואילו המונח 'מהדורה' מתייחס לפירוש כולו).

"הכל הגהתי" – על מהדורות פירוש רש"י לספר יחזקאל

המזרחי של החצר החיצונה [עזרת נשים] שתאיו "סמוכין לכותל מזרחי של עזרת נשים מבחוץ, כלפי הר הבית" – רש"י בפסוק זי³⁵). מכאן מסיק רש"י כי האילמות שהיו סביב סביב נבנו בתוך חלל הקיר מבפנים, שהרי התאים תופסים כמעט את כל רוחב החצר מבחוץ.

בנוסף השני שינה רש"י את דעתו וסבר כי מקומם של התאים היה מפנים לשער. זאת משום שאולם השער היה מבחוץ, ואילו היו גם התאים מבחוץ, היו פתחיהם מגיעים אל תוך אולם השער ופוגעים בדמיון ובהקבלה שבין השערים החיצונים לשערים הפנימיים. ומכיוון שגם האילמות וגם התאים הם מבפנים, ייכנו האילמות על גבי התאים (וזה חידוש פרשני מחמת דוחק המקום).

2. ויבאני אל אֶלֶם הבית וימד אֶל אֶלֶם חמש אמות מפה וחמש אמות מפה ורחב השער שלש אמות מפו ושלוש אמות מפו (מ', מח).

רש"י: וימד אל אולם – כמו: 'איל אולם'. עובי כתפות הפתח.

מנקודה זו יש שני נוסחים להמשך הפירוש:

נוסח ראשון (נמחק בקו אמצעי)	נוסח אחרון (בגיליון)
מן המזרח למערב חמש אמות – ואף של בית שיני היה כן, שכן שינינו (משנה מידות פ"ד מ"ז): כותל אולם חמש ואולם אחת עשרה; אלא שבאולם בית שיני לא היו לו כתיפות לפתח לצפון ולדרום, שהיה רחב הפתח עשרים אמה כרוחב האולם, וכאן כתוב ורחב השער שלש אמות מפה ושלוש אמות מפה; ואיני יודע לסדר פירושו אלא לרוחב כתפות הפתח: שלש אמות סותמין חלל הפתח מכאן, ושלוש אמות מכאן.	הרואה את המזרח. ורחב השער שלש אמות מפה וגו' – הוא עובי האיל הצפוני בתוך חלל הפתח למערב, וכך עובי האיל הדרומי לתוך חלל האולם למערב; ואף על פי שבבית שיני היה עוביו חמש – שכן שינינו (משנה מידות פ"ד מ"ז): כותל אולם חמש ואולם אחת עשרה – של לעתיד לבא אינו אלא שלש.

פסוקנו עוסק בכתפות שער האולם, ונזכרו בו חמש אמות ושלוש אמות. רש"י מנסה לתאם בינו ובין משנת מידות, שנאמר בה כי עובי כותל האולם חמש אמות. בנוסף

35. בכ"י 778 נוספו מעל השיטין כמה מילים בפירוש רש"י בפסוק יב והן מסומנות כאן בסוגריים מזווים: "וגבול לפני התאות אמה אחת וגו'. התאות שמכאן ומכאן לשער <מבחוץ> היו משוכין מן כנגד חלל (השער) <שער האולם> שלפנים אמה לצפון ואמה לדרום. נמצאו <התאים> משוכין מחלל רחב הפתח <ש>מבחוץ <שתי אמות ומחצה לכאן ושתי אמות ומחצה לכאן". מטרת התוספות היא להדגיש את העובדה שתאי השער המזרחי של החצר החיצונה הם מבחוץ, ואפשר שרש"י עצמו הוסיף לפירושו.

נוספים) ניתן להסיק כי 'מהדורה קמא' של רש"י בטהרתה, בלא כל תוספות שהוסיף בשלב מאוחר יותר, אינה מצויה בכתבי היד הידועים לנו, ורק השוואה של כתבי יד רבים זה לזה יכולה להביא לחשיפתה.

ב. שינויים שנרשמו בגוף כ"י 778

בגוף כ"י 778 יש כמה מקומות שנמחק בהם קטע מפירוש רש"י, וקטע אחר נרשם תחתיו. לפי צורת הכתב נראה כי סופר כתב היד עצמו הוא שתיקן את נוסח הפירוש מכיוון שמדובר בסופר מומחה וביקורתי, ניתן להניח כי הבחין בין לשונות רש"י והמיר את הנוסח המוקדם של הפירוש בנוסח מאוחר לו. באחד המקרים עסקתי בפירוט בחלקן הראשון של מאמר זה, והנה שני מקרים נוספים הבאים בפרקי המקדש:

1. ויבאני אל חצר הפנימי בשער הדרום וימד את השער הדרום כמדות האלה. ותאן ואילו ואֶלְמֹו כמדות האלה [...]. ואלמות סביב סביב (מ', כח-ל)

הפסוק עוסק בתיאור השער הדרומי של החצר הפנימית. האולם השייך לשער היה מופנה החוצה לחצר החיצונה (פסוק לא ורש"י שם), ונזכרים בהקשר אליו תאים ואֶלְמֹו (= אולמות). מה היה מיקומם של האֶלְמֹו והתאים האלה ביחס לשער? אומר רש"י בפסוק ל (על פי כ"י 778):

ואילמות סביב סביב – הכותל היה עשוי אולמים אולמים, נכנסין בעוביו היו ואילמות הללו היו מבפנים

מנקודה זו יש שני נוסחים להמשך הפירוש:

נוסח ראשון (נמחק בקו אמצעי)	נוסח אחרון (בגיליון)
-----------------------------	----------------------

כי התאים היו מבחוץ וששה תאים וכותליהם וט"ו אמות של רוחב השער עולים לשמונים ואחת אמה, וכל החצר הפנימי אינו אלא מאה על מאה, כמו שמפורש בעיניין (להלן, מז).	למעלה מן התאים כי התאים היו מבפנים בחצר הפנימי, שהרי אולם השער היה בולט אל החצר החיצונה, כמו שאמור בעיניין (להלן, לא), ואי אפשר שיהו התאים והאולם פונים למקום אחד, להיות פתחי התאים הקיצונים נפתחים לתוך האולם, שהרי השה העיניין כל מדות השערים החיצונים והפנימיים, ולא חלק ביניהם אלא בליטת האולמות.
--	---

לפי הנוסח הראשון סבור רש"י שהתאים בשער הפנימי הם מבחוץ (בדומה לשער מודה לו על כך.

על פי העיקרון שאורך הוא הממד הגדול במלבן ורוחב הוא הממד הקטן (ראה רש"י ליחזקאל מ', יא) מסביר רש"י כי שש האמות האלה, שהיו ממערב למזרח מתאימות לממד הרוחב של האולם (שהוא ממד האורך של ההיכל). השער שאנו עוסקים בו עומד בין האולם וההיכל, ולכן יכול היה הכתוב להתייחס למונחים 'אורך' ו'רוחב' לפי כל אחד מהם.

2. והצלעות צלע אל צלע שלוש ושלושים פעמים (מ"א, ו).

לשון ראשונה

צלע אל צלע – תא אצל תא ותא על תא. שלש ושלושים פעמים

התוספת הקצרה בדברי רש"י

אחד עשר על גבי אחד עשר, ואחד עשר על גביהם; וכן תרגם יונתן: "חדא עסרי בסידרא"

ובבית שיני היו שלשים

ושמונה, חמש עשרה בצפון וחמש עשרה בדרום, חמשה על חמשה, וחמשה על גביהן, ושמונה במערב (משנה מידות פ"ד מ"ג)

תוספת ארוכה – הערת גיליון בכ"י 778

אף כאן אני או' שבצפון ושכדרום כך סידרן וכל אחד ארכו שתיים עשרה אמה הרי ששים אמה לתמשה תאים וחמשה כתלים של חמש חמש אמות (יחזקאל מ', ז) הרי שמונים וחמשה ורחב המונח חמש אמות פירנסת תשעים אמה של אורך הכתל. וכן לדרום. ושכמערכ אחד על גבי אחד ושלישי על גביהם וארכן עשרים אמה כנגד רחב בית קדשי הקדשים הרי אחד עשרה בכל סדר וכן תרגם יונתן חד עשר בסדרא.

הוא 'צלע', הוא 'יציע', הוא 'תא'.

איך כאן מחלוקת בין הלשונות אלא תוספת של פירוט והרחבה. כלשון הראשונה (הבאה

הראשון סבר רש"י כי חמש אמות שנזכרו בפסוק הן עובי הכותל ככתוב במסכת מידות, ואילו שלוש האמות מתייחסות לכתפות הפתח, כלומר לעמודים שבשני צדיו, הממעטים את חלל הפתח. רש"י מרגיש את הדוחק בפירוש הזה, מפני שקשה לקרוא לחלק מחלל הפתח "רחב השער", ומבטא זאת באמרו "ואיני יודע לסדר פירושו אלא...".

בפירוש השני העדיף רש"י לזוטר על הזיהוי עם התיאור במסכת מידות ולהודות כי עובי הכותל ביחזקאל שונה מן המתואר במסכת מידות. באופן הזה התהפכו תפקידיהן של שתי המידות שבכתוב, ו"רחב השער" מיוחס לעובי הכותל בלא דוחק.

ג. שינויים מהותיים בפירוש – כ"י 778 מייצג לשון אחרונה של רש"י

יוצגו כאן שלושה מקרים שבהם יש שינויים מהותיים בין הלשונות בפירוש רש"י. במקרים האלה באה בכ"י 778 לשון אחת בלבד. הנחת המוצא שלי היא כי כ"י 778 מייצג את הלשון האחרונה, ולפי הנחה זו אסביר מה סבר רש"י בתחילה ומה סבר לבסוף. המקרה הראשון הוא פשוט ונקודתי. במקרה השני קיימות שלוש לשונות, וכמו כן קיימת עדות חיצונית להגהתו של רש"י, והיא מאמתת את הנחת המוצא הנזכרת, שכ"י 778 מייצג את הלשון האחרונה. המקרה השלישי הוא המורכב ביותר, ומתייחס לקטעי פירוש רבים הקשורים זה בזה. השיקולים בקביעת הלשון הראשונה של רש"י במקרה זה יוסברו בפירוט להלן.

1. וביאני אל ההיכל וימד את האילים שש אמות רחב מפו ושש אמות רחב מפו רחב האהל (מ"א, א).

לשון ראשונה: "רחב האהל – אהלו של פתח".

לשון אחרונה (המיוצגת גם בכ"י 778): "רחב האהל³⁶ – רחב האולם; שהן כרחבו של אולם וכאורכו של היכל"³⁷.

משני צדי שער ההיכל היו שני אילים ("כמין אילנות עגולים עשויין מאבני גזית" – רש"י ליחזקאל מ', ט), ורוחב כל אחד מהם היה שש אמות. הביטוי "רחב האהל" טעון הסבר. בלשון הראשונה הסביר רש"י כי הפתח עצמו יוצר מעין אוהל דמיוני שאורכו עשר אמות כגודל הפתח ורוחבו שש אמות כעובי הכותל. נראה שרש"י הרגיש כי לפי הפירוש הזה המילים "רחב האהל" מיותרות. משום כך הסביר בלשון האחרונה כי האוהל הוא האולם, והכתוב נזקק לנמק מדוע השתמש במונח 'רוחב' בעניין עובי השער.

36. המילים "רחב האהל" אינן נמצאות בכ"י 778, ואולי נשמטו בטעות העתקה.

37. במהדרות הכתר הובאה הלשון האחרונה, ואחריה בסוגריים הלשון הראשונה. לוי (לעיל, הערה 30) מביא את הלשון האחרונה בנוסח הפנים על פי שישה כתבי יד, ואת הלשון הראשונה בחילופי הגרסות על פי כתבי היד I, H. גם כ"י ברלין 140 נוקט את הלשון הראשונה.

השער ועשו הכהנים את עולתו ואת שלמיו והשתחוה על מפתן השער ויצא (מ"ו, א-ב).

לפי מהדורה קמא של רש"י, שני המקראות האלה עוסקים בשער המזרחי של החצר הפנימית (= העזרה). שער זה אינו משמש לעולם לכניסה, משום שבו עתיד להיכנס למקדש ה' אלוהי ישראל. הנשיא נכנס רק לאולם השער הנמצא מחוץ לעזרה ואוכל שם, אך אינו רשאי להמשיך ולהיכנס משם לעזרה.

הפירוש הזה משתקף בפירוש רש"י ליחזקאל מ"ו, ט-י בכ"י די רוסי 387 ובכ"י J: 40.

עם הארץ – דרך שער צפון ודרך שער נגב יבואו ולא דרך שער קדים, שכבר אמר: "איש לא יבא" (יחזקאל מ"ד, ב). ואף הנשיא אינו בא אלא לתוך האולם מבחוץ. כי נכחו יצא – מצוה עליהם שיתראו בתוך העזרה. והנשיא שבא דרך אולם הקדים ויצא, ולא יכנס דרך פתח השער באויר, גם הוא מצוה עליו, וישוב דרך שער צפון או דרך שער נגב עם שאר עם הארץ, ויכנס ויצא נכחו דרך השער האחר. וזהו בתוכם בכואם יבא ובצאתם יצאו – כולם, הנשיא עם שאר העם.

כלומר, בימי המועדים זקוק הנשיא להיכנס לתוך העזרה כחלק מהעם. הוא אינו יכול להיכנס דרך שער המזרח, שהרי השער הזה לא נועד כלל לכניסה, ובכל זאת עליו לבוא אל אולם השער המזרחי כמו בכל יום ויום. לפיכך הוא נכנס אל אולם השער המזרחי כמו בכל יום, ואחר כך סב על עקבותיו ונכנס לעזרה דרך השער הצפוני או הדרומי.

משמעות בואו של הנשיא מדי יום לעמוד על מזוזת השער (מ"ו, ב) מוסברת על ידי רש"י על פי דברי המשנה בתענית: 41

ועמד על מזוזת השער – שער הפנימי, [...] כדאמר מר: איפשר קרבנו של אדם קרב ואינו עומד על גביו.

כך בכ"י K ובדפוסים המצויים וכן הובא בסוגריים במהדורת הכתר. 42 והדברים מתאימים היטב לדברי הכתוב (מ"ו, א), המתאר את בואו של הנשיא אל השער בעת הקרבת

40. הקטע הזה אינו בא בדפוסים המצויים, אך נקבע כנוסח הפנים של מהדורת הכתר (ונוסח מהדורה בתרא של רש"י מובא שם בסוגריים כ"נוסח אחר").

41. דברי המשנה בתענית פ"ד מ"א נאמרו כנימוק לעניין המעמדות: "אלו הן מעמדות: לפי שנאמר 'צו את בני ישראל את קרבני לחמי' (במדבר כ"ח, ב). וכי היאך קרבנו של אדם קרב והוא אינו עומד על גביו? התקינו נביאים הראשונים עשרים וארבעה משמרות, על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלים של כהנים של לויים ושל ישראלים".

42. אלא שנשתרבבו למשפט הזה גם המילים "הוא [אשר באר] הפשפש" המשקפות את מהדורה בתרא. בכ"י K המשפט "כדאמר מר: [...] ואינו עומד על גביו" מסומן בסופו כתוספת, ובכל זאת אני מניח על פי העניין כי הוא משקף את מהדורה קמא של פירוש רש"י. כ"י K הוא אחד

למשל בכ"י K; I; וינה 24) ציין רש"י את הניגוד בין נבואת יחזקאל על שלושים ושלוש צלעות ובין משנת מידות המפרטת שלושים ושמונה תאים. התוספת הקצרה באה ב-13 כתבי יד, 38 ובה הסתמך רש"י על יונתן והסביר שהתאים ביחזקאל הם שלושה סדרים של 11 תאים. בתוספת הארוכה – הבאה בכ"י 778, בכ"י ברלין 140 ובדפוסים המצויים – מפרט רש"י את חלוקת אחד עשר התאים בין צפון, דרום ומערב, ומחשב את אורך התאים. לדעתו, גם בתיאורו של יחזקאל באים בצפון ובדרום שלוש סדרות של חמישה תאים, וההבדל הוא רק בצלע המערבית.

רבי שמעיה מעיד (בפירושו למשנת מידות פ"ד מ"ג) על הגהת רש"י בפירושו. הוא אומר: "ואין במקרא אלא שלושה ושלושים תאים. א' תן למערב על פני כל הבית וחמשה לדרום וחמשה לצפון. ויונתן כך תירגם 'חד עסרי דסידרא'. וי"א וי"א חלל בזה על גב זה. כן הגיה רבי". רבי שמעיה אינו מצטט כאן את דברי רש"י, אלא מוסר את תוכנם (שהרי לא מצאנו בשום כתב יד את לשונו כדיוקה). התוכן המלא של הדברים – כולל חלוקת אחד עשר התאים בין צפון, דרום ומערב – מצוי רק בלשון הארוכה הבאה בכ"י 778. 39 ייתכן שהתוספת הקצרה יצאה אף היא מידי רש"י, ואחר כך ביטל אותה ושיבץ במקומה את הלשון הארוכה.

3. הדיון בעניין השער הסגור הוא המורכב ביותר. קטעי פירוש רבים וסותרים באים פה זה לצד זה, אך ההבחנה בין המהדורות קשה. כמפתח לבעיה יכול לשמש כ"י 778, בהנחה שהוא מייצג את הלשון האחרונה. לעומת זאת חשיפתה של מהדורה קמא פה קשה. ככל שבדקתי, לא מצאתי כתב יד המייצג אותה באופן שלם, ולפיכך אני מבסס את שחזורי על הקשר ההגיוני שבין הקטעים השונים שאינם נמצאים בכ"י 778. לצד כל קטע שאני מייחס למהדורה קמא אציין כתבי יד המביאים אותו.

וישב אתי דרך שער המקדש החיצון הפנה קדים והוא סגור. ויאמר אלי ה' השער הזה סגור יהיה לא יפתח ואיש לא יבא בו כי ה' אלהי ישראל בא בו והיה סגור. את הנשיא נשיא הוא ישב בו לאכול [לְאָכַל קְרִין] לחם לפני ה' מדרך אולם השער יבוא ומדרכו יצא

...שער החצר הפנימית הפנה קדים יהיה סגור ששת ימי המעשה וביום השבת יפתח וביום החדש יפתח. ובא הנשיא דרך אולם השער מחוץ ועמד על מזוזת

38. י"ש פנקובר (לעיל, הערה 2), עמ' 446, הערה 77.

39. במהדורת הכתר (לעיל, הערה 2) וזהו הקטע הקצר כ"הגהת רש"י עצמו" על פי עדות רבי שמעיה, והקטע הארוך הובא בסוגריים בלא ציון נוסף. לדעתי, דווקא הקטע הארוך מתאים יותר לעדות רבי שמעיה.

"הכל הגהתי" – על מהדורות פירוש רש"י לספר יחזקאל

ביום השבת וביום החודש הוא אכן שער העזרה, אולם הנשיא נכנס דרכו ומגיע עד לאותו הפשפש, ומה שנאמר "ועמד על מזוזת השער" מתייחס כבר לפשפש, וכך גם "והשתחוה על מפתן השער". השתחוואה זו היא היא מטרת ביאתו של הנשיא לפי מהדורה בתרא.⁴⁵

בעקבות ההסבר הזה נזקק רש"י להסביר את הדגשת הכתוב בעניין כניסת הנשיא "דרך אולם השער יבוא וברכוכו יצא" (מ"ד, ג). לפי מהדורה קמא הנשיא כלל אינו נכנס מבעד לשער, והכתוב בא להדגיש עובדה זאת: הוא יגיע רק לאולם השער, ואחר כך יחזור על עקבותיו. אולם עתה סבור רש"י שהנשיא נכנס דרך השער והולך עד הפשפש להשתחוות. מדוע אפוא מדגיש הכתוב שיציאתו צריכה להיות דווקא בשער המזרחי שבו נכנס? משיב רש"י (שם) שיש הברל בין הכניסה לעזרה ביום טוב לכניסה בימים אחרים, שביום טוב מצווים ישראל לצאת מן העבר הנגדי, ואילו לנשיא אסור לצאת בשער אחר בכניסתו שלא ביום טוב:

ולפי שהוא אומר למטה בעניין "ובבא עם הארץ במועדים הבא דרך" וגו' (יחזקאל מ"ו, ט), שצוה לעשות העזרה קפנדריא – לפי שאותה ביאה לראיית פנים וצריך להיראות יפה, הוצרך לומר כאן כביאות של כל ימות השנה שלא יעשנה קפנדריא, לפי שאין ביאה זו לראיית פנים כמו של רגלים; וכן העיד עוד למטה בעניין פעמים רבות (יחזקאל מ"ו).

בעקבות ההסבר החדש שינה רש"י את דעתו גם בעניין יום טוב. הנשיא הנכנס לעזרה יחד עם כל העם משערי הצפון והדרום, אינו זקוק להיכנס לעזרה גם מן השער המזרחי, ולכן תחילת פרק מו עוסקת ביום השבת דווקא, ולא ביום טוב. וכך כותב רש"י בפירושו ליחזקאל מ"ו, י במהדורה בתרא (כ"י 778):

והנשיא, גם הוא כשנכנס לבא בפשיפש ההיכל הדרומי להשתחוות, גם הוא מצוה עליו לעשות העזרה קפנדריא, ויבא דרך שער צפון ויצא דרך שער נגב עם שאר עם הארץ ויכנס ויצא נכחו דרך שער האחר; וזהו בתוכם כבאם יבא וצאצאם יצאו, כולם הנשיא עם שאר העם. ולא יבא דרך שער המזרחי כדרך שהוא בא

44. רש"י מקדים בראש פירושו לפרק את דברי המשנה על הפשפש הסגור. אולם לא עלה בדעתו לפרש כי "שער החצר הפנימית" האמור כאן הוא אותו הפשפש, שהרי בפסוק ב הוא ממשיך ומדבר על הכניסה דרך שער העזרה. דברי רש"י בפסוק א הם הקדמה לנאמר בפסוק ב, כי השער שאליו מגיע הנשיא ועומד על מזוזתו הוא הפשפש (כל זאת בניגוד לדרך שבה הובנו והוצגו דברי רש"י בפירושו דעת מקרא לפסוקנו).

45. וכך מוכח מדברי רש"י בפסוק י: "כשנכנס לעזרה לבא בפשפש ההיכל הדרומי להשתחוות". ההסבר שניתן במהדורה קמא, שהנשיא בא כדי לעמוד על קרבנו, מתאים לשיטתה שהנשיא עומד על פתח העזרה ואינו נכנס, ולא לדעה שהוא נכנס לעזרה ומגיע עד פתח ההיכל.

קרבנותיו בידי הכוהנים. הטקס הזה מתקיים "ביום השבת וביום החדש", אולם לפי דברי רש"י שצוטטו לעיל הוא מתקיים גם ביום טוב שבו ישראל עולים לרגל: הנשיא מגיע לשער המזרחי בעת הקרבת קרבנותיו ואינו נכנס, ואחר כך הוא חוזר ונכנס לעזרה יחד עם כל העם בשערי הצפון והדרום. משום כך יש לפרש את הביטוי "ביום השבת" שבפסוק א באופן רחב: "וביום השבת – משמע שבת בראשית ומשמע יום טוב". פירוש זה של רש"י נמצא בפסוק א בכ"י K וכך הובא בסוגריים במהדורת הכתר.

אולם הפירוש הזה עומד בסתירה לדברי המשנה במסכת תמיד (פ"ג מ"ז) ובמסכת מידות (פ"ד מ"ב):

בא לו לפשפש הצפוני. ושני פשפשין היו לו לשער הגדול, אחד בצפון ואחד בדרום. שבדרום לא נכנס בו אדם מעולם, ועליו הוא מפורש על ידי יחזקאל ויאמר אלי ה' השער הזה סגור יהיה לא יפתח ואיש לא יבא בו כי ה' אלהי ישראל בא בו והיה סגור.

לפי המשנה, השער הסגור אינו שער העזרה, אלא הפשפש (פשפש הוא פתח קטן – רש"י זבחים לג ע"א) שלצד שער הכניסה להיכל. רוב הקטעים בדברי רש"י הדנים בפשפש הזה אינם באים בכתבי יד הקרובים למהדורה הראשונה. ונראה שבמהדורה הראשונה של רש"י לא נזכרה כלל משנה זו על הפשפש.⁴³

במהדורה בתרא שינה רש"י את כל פירושו לאור דברי המשנה. השער הסגור הנזכר בראש פרק מ"ד הוא הפשפש. ואילו הפירוש לראש פרק מ"ו מורכב יותר: השער הנפתח

מכתבי היד ששימשו לההדרת נוסח רש"י ליחזקאל במהדורת הכתר. הקטע הנדון כאן אינו בא בכ"י 778.

43. פירושו של רש"י לפרק מ"ד פסוק ג אינו נמצא בכתבי היד H; I. הפירוש לפרק מ"ו פסוקים א-ב אינו נמצא בכתבי היד I; J. והפירוש לפסוקים ט-י מצוי בכ"י J ובכ"י די רוסי 387 בנוסח אחר שאינו מזכיר את הפשפש (נוסח זה צוטט לעיל). לא מצאתי כתב יד שאינו מביא את פירוש רש"י לפרק מ"ד פסוק א, שבו מביא רש"י לראשונה את דברי חז"ל על הפשפש. אף על פי כן אני מניח שפירוש זה לא היה כלול במהדורה קמא של רש"י.

בפרק מ"ד פסוק ג בא בכ"י D (וכן בדפוסים ובסוגריים במהדורת הכתר) הפירוש הבא: "את הנשיא – כהן גדול נשיא הוא, ומחשיבותו יהא רשאי לאכול בשר ולחם קדשים באותו שער שפותחין לו בשעת אכילתו. מדרך אולם השער יבא – דרך אולם שער מזרחי יכנס לעזרה, ויבא עד אותו פשפש לאכול בו לחמו. ומדרכו יצא – שאין זה ראוי לקפנדריאה כשאר שערים; וכל היום – שלא בשעת אכילת הנשיא – יהיה סגור". פירוש זה מזהה את הנשיא שבכתוב עם הכהן הגדול האוכל בשר קודשים, והוא חידוש גדול. ועוד משמע ממנו שאותו פשפש שנאמר בו שוב ושוב בפסוקים ב-ג שיהיה סגור, נפתח בכל זאת לצורך אכילת הנשיא, ואף זה תמוה ביותר. נראה לי שפירוש זה לא יצא מידי רש"י. ומכל מקום הוא אינו שייך למהדורה קמא, שהרי הוא מזכיר את הפשפש, וגם אינו מהדורה בתרא של רש"י המיוצגת יפה בכ"י 778. ואם בכל זאת כתבו רש"י, אולי הוא פירוש שנכתב בשלב ביניים בין שתי המהדורות.

ביום <ה> חדש וביום השבת בראשית (מ"ו, א-ב), שהשער המזרחי אין נכחו שער במערב.

לפיכך מסביר עתה רש"י את הביטוי "וביום השבת" שבפסוק א כמשמעו, ומבטל את פירושו הקודם ("וביום השבת – משמע שבת בראשית ומשמע יום טוב"). ובכל זאת, את הביטוי "ביום השבת" שנאמר בפסוק ד בעניין הקרבן, רש"י מפרש במהדורה בתרא כמתייחס ליום טוב דווקא: "וביום השבת ששה כבשים – לא ידעתי למה [...] ואומר אני שבת זו אינה שבת בראשית אלא יום טוב" וכו' (והוא עשה זאת מסיבה אחרת, כדי להתאים את דיני יחזקאל לדיני התורה). משום כך העביר את קטע הפירוש "וביום השבת – משמע שבת בראשית ומשמע יום טוב" מפסוק א אל פסוק ד.⁴⁶

חלק שלישי: נבואת 'שלושת האנשים': נח דניאל ואיוב' (יחזקאל י"ד, יב-כג)

שני חלקים לנבואה זו על ירושלים: בחלקה הראשון דן הנביא בשורת מקרים היפותטיים של ארץ חוטאת שה' הביא עליה אחד מן השפטים הרעים ומצויים בה שלושה צדיקים: נח, דניאל ואיוב. צדיקים אלה יינצלו בצדקתם, אך לא יוכלו להציל בנים ובנות. בחלקה השני של הנבואה דן הנביא בירושלים, שה' הביא עליה את ארבעת שפטי הרעים, ובכל זאת ניצלו בה בנים ובנות. בכתיב היד של פירוש רש"י לנבואה זו באות שתי לשונות, וכל אחת מהן מציעה פירוש לנבואה, ומסבירה מדוע בחר הנביא דווקא בשלושת הצדיקים האלה. הלשון הראשונה באה בכלל כתבי היד של הפירוש, ואילו הלשון השנייה באה רק בחלק מהם, כפי שהיטיב לתאר פנקובר.⁴⁷

נביא תחילה את לשון הכתוב בפרשה זו ואת שתי הלשונות בפירוש רש"י:

ויהי דבר ה' אלי לאמר. בן אדם ארץ כי תחטא לי למעל מעל ונטיתי ידי עליה ושברתי לה מטה לחם והשלחתי בה רעב והכרתי ממנה אדם ובהמה. והיו שלשת האנשים האלה בתוכה נח דנאל [דניאל קרי] ואיוב המה בצדקתם ינצלו נפשם נאם אדני ה' [יב-יד].

לו חיה רעה אעביר בארץ ושכלתה והיתה שממה מבלי עובר מפני החיה. שלשת האנשים האלה בתוכה חי אני נאם אדני ה' אם בנים ואם בנות יצילו המה לבדם ינצלו והארץ תחיה שממה [טו-טז].

"הכל הגהתי" – על מהדורות פירוש רש"י לספר יחזקאל

או חרב אביא על הארץ ההיא ואמתי חרב תעבר בארץ והכרתי ממנה אדם ובהמה. {ושלשת האנשים האלה בתוכה חי אני נאם אדני ה' לא יצילו בנים ובנות כי הם לבדם ינצלו [יז-יח].}

או דבר אשלח אל הארץ ההיא ושפכתי חמתי עליה בדם להכרתי ממנה אדם ובהמה. {ונח דנאל [דניאל קרי] ואיוב בתוכה חי אני נאם אדני ה' אם בן אם בת יצילו המה בצדקתם יצילו נפשם [יט-כ].}

כי כה אמר אדני ה' אף כי ארבעת שפטי הרעים חרב ורעב וחיה רעה ודבר שלחתי אל ירושלים להכרתי ממנה אדם ובהמה. והנה נותרה בה פלטה המוצאים בנים ובנות הנם יוצאים אליכם וראיתם את דרכם ואת עלילותם ונחמתם על הרעה אשר הבאתי על ירושלים את כל אשר הבאתי עליה. ונחמו אתכם כי תראו את דרכם ואת עלילותם וידעתם כי לא חנם עשיתי את כל אשר עשיתי בה נאם אדני ה' [כא-כג].

רש"י (על פי מהדורת הכתר):

(יד) נח דניאל ואיוב – לפי שאילו שלשה ראו שלשה עולמות: נח ראה את העולם בנוי, חרב ובנוי, ודניאל את בית המקדש, או את עצמו, תחילה שר על כל השרים וסוף הושלך לגוב אריות וחזר לגדולתו, וכן איוב ראה את עצמו מיושב וחרב ומיושב,⁴⁸ לפיכך הביאו דוגמא לדורו של יכניה, שראו את הבית בכיניינו ובחורבנו ובכיניין שני (ראה עזרא ג', יב); וכך אמר להם הקדוש ברוך הוא: חיבה יתירה אני מראה לכם, אתם יכניה וגלותו: אילו תחטא לי אחת מארצות הגוים וגזרתי עליה אחת מארבעת שפטי הרעים האלה, או רעב או חיה או חרב או דבר, כמו שמסדרן בפרשה זה אחר זה ושלשת צדיקים אילו בתוכה, לא יצילו לא בן ולא בת; ואני אביא ארבעתן על ירושלים ואשאיר לכם מבניכם אשר שם, ואע"פ שאינכם בתוכה; ולא שהן ראויין להצלה, אלא לנחם אתכם, כשיגלו אצלכם ותראו מעשיהם הרעים, ותתנחמו על הרעה אשר הבאתי עליהם, כי תראו שלא היו כני לטובלם עוד. הרי זה מהלך סדר פרשה זו כולה.

[לשון אחר: ארץ כי תחטא לי וגו'] והיו שלשת האנשים האלה בתוכה נח דנאל ואיוב – לפי ששלשת האנשים האלה הצילים הקדוש ברוך הוא משלשת שפטים

48. הפירוש הזה מבוסס על מדרש תנחומא נח ה': "אלה תולדות נח נח וגו' את האלהים התהלך נח. ג' פעמים בפסוק למה? זה אחד משלשה שראו ג' עולמות נח, ודניאל, ואיוב. נח ראה עולם בישובו וראהו בחורבנו וחזר וראהו בישובו, דניאל ראה בנין בית ראשון וראהו חרב וחזר וראהו בנין בבנין בית שני, איוב ראה בנין ביתו וחרבנו וחזר וראה בישובו". אולם רש"י מוסיף למדרש אפשרות נוספת ביחס לדניאל: "או את עצמו" וכו'.

46. כך למשל בכ"י 778: קטע הפירוש נמצא בין "לא ידעתי למה" ובין "ואומר אני", והלשון מחוספסת. ושם השמיט רש"י את קטע הפירוש לחלוטין, אך אחד המעתיקים (אחד מתלמידיו?) שיבצו במקום היחיד שניתן לשבצו לפי תפיסתו של רש"י במהדורה בתרא.

47. י"ש פנקובר (לעיל, הערה 2), עמ' 458-460 והערה 125 שם.

האלה, הזכיר הכתוב את אלו; נח נמלט משלשתן: מחיה רעה מניין? אתה מוצא: בשעה שנכנס לתיבה בקשו כל החיות ליכנס ולא הניחן הקדוש ברוך הוא, דכתיב ויסגור ה' בעדו' (בראשית ז', טז), אין ויסגר' אלא מחיות, כמא דאת אמר ויסגר פום אריותא ולא חבלונני' (לפנינו: חבלוני; דניאל ו', כג); ארי בא ליכנס והיו שיניו כהות, דוב בא ליכנס והיו רגליו מתערסלות כו', כבראשית רבה (פרשה לא יח, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 285-286). מן הרעב מניין? שנאמר 'מן האדמה אשר אררה' (בראשית ה', כט), צא ולמד כבראשית רבה, במקום שחושב עשרה שני רעבון שירדו לעולם (בראשית רבה פרשה כה ג, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 241), ותמצא שבימי נח היה אחד מהם, ומביא ראיה 'מן האדמה אשר אררה'. מן החרב – זה המבול, ועוד: שהיו דורו מבקשין לזדווג לו, והיו אומרים: אין אנו מניחין אותו ליכנס, אלא שהצילו הקדוש ברוך הוא; אמר הקדוש ברוך הוא: אין אני מניחו ליכנס אלא בחצי היום, ודרגיש ליה ימלל (ראה: בראשית רבה פרשה לב ח, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 294); הדא דכתיב "בעצם היום הזה בא נח" (בראשית ז', יג), בעצמו של יום.

דניאל: (מן החרב מניין?) בשעה שנכנס נבוכד נצר להיכל בימי יהויקים, וחרג יהויקים והניח לדניאל, הגלה לדניאל הגלת שלומים, לפי שמצאו מלא רוח חכמה (ע"פ דרשה שאינה לפנינו; וראה דניאל א', א-ד). מן הרעב – שהרי עד שלא נכבשה ירושלים בימי יהויקים צר עליה נבוכד נצר שלש שנים, שנאמר ויהי רעב גדול בעיר' (המקור אינו ברור; ראה דניאל א', א). מן החיות מניין? ויסגר פום אריותא ולא חבלונני' (דניאל ו', כג).

וכן אתה מוצא איוב שנמלט משלשתן: מן הרעב מניין? לדברי האומר איוב בימי יעקב היה (בבא בתרא טו, ב), מצינו שהיה רעב בימיו. מן החיה מניין? דכתיב וימקנהו פרץ בארץ' (איוב א', י), פרץ גדרו של עולם (ראה בבא בתרא שם). מן החרב מניין? יפלח כליותי ולא יחמול' (איוב ט"ז, יג).

והיו שלשת האנשים האלה בתוכה נח דניאל ואיוב המה בצדקתם ינצלו נפשם – מפני מה לא הוזכרו במיתת הרעב (פס' יד) בנים ובנות, שלא נאמר בהם 'אם בנים אם בנות יצילו' כמו שהוזכרו בשני שפטים האחרונים (פס' טז, כ) ? דוגמא לדניאל, שהוא אחד מהם, והוא היה מדורו של יכניה (ראה: דניאל א', ו; מ"ב כד, א, ו), ולא נמלטו עמו לא בנים ולא בנות, ועליו נתנבא ישעיה כה אמר ה' לסריסים אשר ישמרו את שבתותי' (נ"ו, ד; וראה סנהדרין צג, ב).

הלשון השנייה בנויה על נוסח משובש של המקרא, שחל בו דילוג מחמת הדומות ("ממנה אדם ובהמה") ונשמטו ממנו פסוקים יח-יט.⁴⁹ כתוצאה מן הנוסח המשובש הזה נזכרו בחלקה הראשון של הנבואה שלושה שפטים: רעב, חיה רעה וחרב, ואילו בחלקה השני של הנבואה נזכרו במפורש "ארבעת שפטי הרעים: חרב ורעב וחיה רעה ודבר". מתעוררת אפוא השאלה מדוע נזכרה מכת הדבר בחלק השני ולא בחלק הראשון. תשובתה של הלשון השנייה היא משלושת הצדיקים – נח דניאל ואיוב – נמלטו בחייהם משלושת השפטים האלה (ולא מן הדבר). בעל הפירוש טורח אפוא טורח גדול להראות היכן נמלט כל אחד מן השלושה מכל אחד משלושת השפטים. יודגש כי אין הפירוש הזה בא בשום מדרש, אלא הפרשן טורח ויוצר בעצמו את הפירוש המדרשי הזה, תוך שהוא מלקט את העובדות הנדרשות לו מן הפסוקים, מן הגמרא ומן המדרשים.

בסוף הלשון השנייה שואל הפרשן "מפני מה לא הוזכרו במיתת הרעב בנים ובנות [...] כמו שהוזכרו בשני שפטים האחרונים?" גם השאלה הזאת מבוססת על הנוסח הקטוע שזכרו בו רק שלושה שפטים, ולפיכך "בנים ובנות" נזכרים רק בשני האחרונים (ולא בשלושת האחרונים כבנוסחנו). תשובתו של הפרשן ממשכה את הקו שהותווה בתחילת דבריו: הנביא מתאים את דבריו למה שאירע בפועל לשלושת הצדיקים הנזכרים.

מיהו אפוא הפרשן שחיבר את הלשון השנייה הזאת? לדעתי, כל הסימנים מורים על כך שפרשן זה הוא רש"י עצמו. נראה שזו הייתה הלשון הראשונה והמקורית של פירוש רש"י לנבואה זו. אחר כך עמד רש"י על כך שהספר שבידו מוטעה, וממילא כל הפירוש בנוי על יסודות שגויים, ולפיכך השמיט את הפירוש והציע לפרשה כולה פירוש אחר, והוא הפירוש של הלשון הראשונה: "לפי שאילו שלשה ראו שלשה עולמות". ואלה הראיות לכך שהלשון השנייה היא לשונו של רש"י:

א. הפירוש של הלשון השנייה קדום מאוד ונפוץ מאוד. לדברי פנקובר הוא מופיע ברוב כתבי היד של פירוש רש"י (28 מתוך 50), וביניהם שניים מכתבי היד הקדומים ביותר: כ"י בודליאנה 2440 מן המאה השתים עשרה וכ"י שוקן 19526 מראשית המאה השלוש עשרה.⁵⁰ תפוצה כזאת אינה שכיחה בתוספות שהוסיפו אחרים לפירוש רש"י.

49. ראה סימון הסוגריים המסולסלים לעיל, עמ' 55. אחד ממעתיקי פירוש רש"י עמד על הנוסח המשובש שביסוד הלשון השנייה, והעיר הערה שנתגלגלה לדפוס מקראות גדולות: "(לשון זה אין ליישבו ונראה שאינו לשון הרב. ועוד נראה שבספר זה חסר אחת מארבעה שפטים מאז ועד אז. ס"א מאו ועד או)". ראה פנקובר, שם.

50. כ"י 778 לא שרד ביחזקאל י"ד, ולפיכך אין לדעת אם הלשון השנייה באה בו. כך עולה מהערה 125 של פנקובר (לעיל, הערה 2), ודבריו בגוף המאמר כי התוספת נמצאת בשני כתבי היד מן

ב. בעל הלשון השנייה אינו מתייחס כלל לפירוש רש"י בלשון הראשונה, ואינו מסביר מה פגם מצא בפירושו ומה ראה ליצור מדרש חלופי במאמץ כה גדול. רש"י מדבר במפורש בלשון הראשונה על "ארבעת שפטי הרעים האלה, או רעב או חיה או חרב או דבר, כמו שמסדרן בפרשה זה אחר זה", ואם סבר בעל הלשון השנייה שבנוסח הכתוב יש רק שלושה שפטים, היה מקום לצפות שיגיב על פירוש רש"י ויעיר שאינו מתאים לנוסח הכתוב.

ג. בחלק גדול מכתבי היד של פירוש רש"י, באה הלשון השנייה בראש ספר יחזקאל (או בסופו, או בסוף מלכים או בסוף ירמיהו).⁵¹ תופעה זו היא יוצאת דופן, וקשה להבין כיצד זכתה תוספת מאוחרת ומוזרה בפירוש רש"י לשימור נרחב שכזה.

ד. כאמור לעיל, הלשון השנייה איננה ציטוט של מדרש או נתון לשוני ממקור אחר, כמצוי ברוב התוספות לפירוש רש"י, אלא יצירה פרשנית רבת השראה ומעוף, המתאימה לדרכו של רש"י.

כל התופעות האלה מתבארות בהנחה שהלשון השנייה היא פירושו המקורי של רש"י לפרשה. תפוצתה וקדמותה ברורות מאליהן. כאשר השגיח רש"י בנוסח המשובש של המקרא שעמד לפניו, מחק את פירושו וניסח במקומו את הלשון הראשונה. בלשון זו הקפיד רש"י לשלב משפט המורה על הנוסח הנכון של המקרא, וכתב "ארבעת שפטי הרעים האלה, או רעב או חיה או חרב או דבר, כמו שמסדרן בפרשה זה אחר זה", ובכך הסתייג במפורש מן הנוסח המשובש שעמד לפניו בתחילה. את פירושו החדש לשני חלקי הנבואה סיים רש"י במשפט: "הרי זה מהלך סדר פרשה זו כולה", וייתכן שגם משפט זה מכונן לדחות את הפירוש הראשון, באמרו שהפירוש המוצע עתה הוא שלם וגמור.

אולם מחשבתו של רש"י למחות את הפירוש הקדום לא עלתה יפה. מעתיקים זהירים נמנעו מלמחוק פירוש שמצאו בכתבי יד קדומים ובעלי יוקרה של פירוש רש"י, וגם מי שהבין שהפירוש הזה מוטעה ואינו ראוי, לא העז למחותו לחלוטין והביא אותו כנספח בתחילת ספר יחזקאל או בסופו.⁵²

המאה השתים עשרה טעונים תיקון לאור זאת.

51. ראה: י"ש פנקובר (לעיל, הערה 2), עמ' 458 והערה 125.

52. ברוב כתבי היד שהביאו את הפירוש כנספח לפירוש רש"י ליחזקאל, מופיע לצדו פירוש נוסף ליחזקאל א', ח: "וירי אדם מתחת כנפיהם – וידו כת'. ידו של הקב' פשוטה מתחת כנפי (הכרובים) החיות לקבל השבים מפני תרעומתו של שטן" (כך נוסח כ"י ברלין 935). זהו פירוש נועז המייחס את "ירי האדם" לקב"ה. ייתכן שגם פירוש זה הוא פירוש מקורי של רש"י, ואחר כך חזר בו ופירש את הפסוק בהשפעת תרגום יונתן כמצוי בגוף פירוש רש"י לפסוק.

סיכום

כאשר מחבר קדום מכניס שינויים בחיבורו לאחר שיצא הפירוש מתחת ידו, נחשף חיבורו לסכנה של ערבובי נוסח בין לשון ראשונה ללשון אחרונה. הדברים אמורים במיוחד בפירוש רש"י, שזכה לתפוצה רחבה והועתק פעמים הרבה. בפירוש רש"י ליחזקאל, ובמיוחד בפרקי המקדש שבו, מרובים השינויים והתוספות, וקשה להבחין בין מהדורות הפירוש ולהבין את פשר השינויים. ובכל זאת, בעזרת בדיקה השוואתית של כתבי היד תוך הבנת מקומו של כ"י 778 כמייצג את הלשון האחרונה, ניתן במקרים רבים להגיע להבנה של פירוש רש"י וגלגוליו, לרדת לעומקו ולהבינו לאשורו.

- כתבי היד של פירוש רש"י ליחזקאל שנזכרו במאמר (והקיצורים המשמשים במאמר)⁵³
- 778 = ניו יורק, ספריית בית המדרש לרבנים, לוצקי 778 (ס' 24010).
- D = אוקספורד, ספריית בודליאנה 296 (Poc. 127) (ס' 16764).
- H = אוקספורד, ספריית בודליאנה 308 (Mich. 554) (ס' 17227).
- I = אוקספורד, ספריית בודליאנה 297 (Or. 326) (ס' 16765).
- J = לידן, ספריית האוניברסיטה 1 Scalinger (Or. 4718) (ס' 41161).
- K = אוקספורד, ספריית בודליאנה 186 (Opp. 34) (ס' 16250).
- בודליאנה 2435,2 = אוקספורד, ספריית בודליאנה 2435,2 (Corpus Christi College 6) (ס' 14508).
- בודליאנה 2440 = אוקספורד, ספריית בודליאנה 2440 (Corpus Christi College 165) (ס' 20753).
- ברלין 15 = ברלין, ספריית המדינה 15 (Or. fol. 122) (ס' 1791).
- ברלין 140 = ברלין, ספריית המדינה 140 (Or. fol. 1221) (ס' 10035).
- ברלין 935 = ברלין, ספריית המדינה 935 Or. 4° (ס' 1865).
- ג'נובה = ג'נובה, הספרייה העירונית (ללא מספר) (ס' 27847).
- דבנטר = דבנטר (הולנד), ספריית אתניאום 6144 (ס' 4516).
- די רוסי 387 = פרמא, ספריית הפלטינה, אוסף די רוסי 387 (ר 524 [3260]) (ס' 13947).
- וטיקן 94 = רומא, ספריית הוטיקן, 94 ebr. (ס' 253).
- וינה 24 = וינה, הספרייה הלאומית 24 (3 Hebr.) (ס' 1295).
- סנקט פטרבורג I 11 = סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית של רוסיה, Evr I 11 (ס' 50860).
- פריס 154 = פריס, הספרייה הלאומית, 154 heb. (ס' 4141).
- פריס 161 = פריס, הספרייה הלאומית, 161 heb. (ס' 4148).
- רוסטוק 544 = רוסטוק (גרמניה), ספריית האוניברסיטה 544 (Or. 33) (ס' 41315).
- שוקן 19526 = לשעבר: ירושלים, מכון שוקן 19526 (R 22-3-26) (ס' 72246).

53. רשימה מלאה של כתבי היד של פירוש רש"י ליחזקאל באה אצל י"ש פנקובר (לעיל, הערה 2), עמ' 465-467, ועליו נסמכתי כאן. במקומות מסוימים סמכתי על מהדורתו של לוי (לעיל, הערה 3), ועל כן הערפתי להשתמש בכמה מקיצורי כתבי היד שבמהדורתו.